

Critiques of School Girls in Late Qajar Iran as Reflected in Modernist Writings (1906-1924)

Bahareh Safaiean^{*}, Tooran Toolabi^{}**

Mohsen Rahmati^{*}, Amir Ahangaran^{****}**

Abstract

Rise of modernity discourse in late Qajar period ignited an intellectual movement for rethinking various aspects of women's social life, with education at its epicenter. Some Iranian modernists of the time began to view women's education as an essential precondition for meaningful societal changes. In this way, they focused on criticizing traditional education and defending its replacement with modern education. However, establishing new schools was not the end of their struggle; some cultural modernists also criticized the foundations of these new schools. They were not only interested in expanding education but also in improving the conditions of schools. This essay investigates the pathological view of these cultural modernists on the mechanisms governing these schools, aiming to demonstrate that their concern for education was multifaceted. The issue is addressed from two aspects. Firstly, the modernists' criticism of the government and statesmen is discussed; They argued that the government had not taken adequate measures to support and improve schools, suggesting that stronger government support would enhance the situation. Secondly, beyond criticism, the modernists proposed solutions to improve the status of schools. They were not content with mere criticism; they sought to provide a suitable model for new girls' schools.

* Ph.D.Candidate of History, Lorestan University of Khorram Abad, safaiean.ba@fh.lu.ac.ir

** Associate Professor of History, Department of History, Lorestan university (Corresponding Autor), toolabi.t@lu.ac.ir

*** Professor of History, Department of History, Lorestan university, rahmati.mo@lu.ac.ir

**** Assistant Professor of History, Department of History, Lorestan university, ahangaran.a@lu.ac.ir

Date received: 31/05/2024, Date of acceptance: 26/10/2024

Their proposals included improving the physical structure of schools, ensuring proper hygiene, and employing capable teachers to enhance the quality of education.

Keywords: Constitution, modernization, women, school, education.

Introduction

Women's education during the constitutional period has always been a fascinating issue for researchers. Here, we can distinguish two groups of authors in this field: the first one includes those who have touched the problem of women's education while examining the process of modernizing of the educational system in contemporary Iran. In these researches, we can get some information about the evolution of the country's education system, including the activities of missionaries and the establishment of girls' schools by them, the education of girls, the names of new girls' schools and their founders. The second group focused mainly on women's education system during the period and its problems. In these works, the authors have mentioned the obstacles and challenges faced by girls' schools at the beginning of their establishment. The authors of these works have not addressed the issues and problems of girls' schools. Soheila Torabi Farsani is one of these scholars who through publication of related documents tried to point out some of the problems and challenges of girls' schools in the constitutional and Pahlavi periods in her works *Focusing on schools*, this essay tries to demonstrate that how issues such as the appearance of schools and its forces became the issue of modernists. In other words, education was not the end point of the efforts of the modernists. For them, the quality of schools and the way students are taught were also essential.

Materials & Methods

This is an historical research with socio-cultural approach that is based mainly on factual data gleaned from archival journals and newspapers. To actualize the purposes, an explanatory-descriptive approach is employed and tried to advance the research question of paper. In the same way, literary material such as diaries, memoirs and travelogues are employed to provide a more comprehensive narrative. Still, the data of these sources are mainly related to the education of women before the constitutional revolution. Based on this, women's newspapers still contain the most information about women's schools. However, among the publications of this period, two newspapers *Šokufeh* and *Setāreh-e- Irān* have provided the most data related to the topic of the research.

Discussion & Result

This research, by examining the content of related sources, especially newspapers of this period tried to explore the critical attitude of cultural modernists towards the physical space of schools and their human resources. As it may concludes, a group of modernists authors tried to shed a pathological light on the modernizing experience in the field of education. In order to draw a more favorable situation for the education of girls.

Conclusion

It seems that in the first axis, these critics have tried to present their pathological and critical view of these schools from the perspective of physical space and human power. The lack of support from the Ministry of Education, the financial problems of the founders, the lack of a uniform model for school administration, the weakness of the training mechanism and the recruitment of human resources in schools, the lack of sanitary conditions are among the issues that have been in the focus of the critics of girls' schools. In the second axis, supporters of women's education took a step beyond criticism and tried to offer suggestions and solutions to overcome this situation. Compilation of employment laws for hiring teachers and other elements of schools, the need to establish a teacher training center for training teachers, providing health suggestions such as setting up schools in suitable places, hiring a doctor to examine students and providing food plans and solutions to students' families and the need to pay attention to their mental health, including There were solutions provided by cultural modernists. Although there was a long way to implement these solutions in families and their follow-up by the Ministry of Education, but their plan was like a lever to inform those in charge.

Bibliography

- Ākhund-Zāda, mīrzā fath 'alī, (1972), Edebīyāt-e Mashrūfīyat, researched by Bāqer Momenī, Tehran, Nešre āvā.[in Persian]
- Farahmānd, Nasīm,(2019), Education and educational institutions for girls in the Qajar period, Qom, Yās-e baqšāyeš.[in Persian]
- Gāsmī pooyā, Eqbāl, (1998), New schools in the Qajar period, Tehran, Nešre Dānešgāhī .[in Persian]
- Īlčī, Mirzā Abolhassan k̄ān, (1985), Heyrat Nāma, researched by Hasan Morselawnd, Tehran. Rasā .[in Persian]
- Ḳāterāte Tāj Al-Saltāne, researched by Maṣūre Eteḥādīye, Sīrūs Sa'dvandīyān, (1988), Tehrān Našre Tarīk-e Irān.[in Persian]

- Kāzimzāda Īrānšahr, Ḥusain, (1927), Rāhe Now (new method of Education), j3, Berlin, Īrānšahr.[in Persian]
- Mīrhādī, Monīr Al-Sādāt, (2014), The effect of girls' schools on the social development of women in Iran (1285-1320), Tehran, kevīr.[in Persian]
- Mirzā Moštafā, Afšār, (1970), Safar-Nāma-ye Kosrow Mirzā ba Peterzburġ, Tehran, Mostūfī .[in Persian]
- Mostūfī, ‘Abdollah (1962), Sharḥī Zendegānī-ye Man, Vol 1-2, Tehran: Zavvār.[in Persian]
- Nāteq, Homā, (1996), Kār-nāme Farhangī Farangī dar Irān 1837-1921, Pāris Enteshārāt-e Kāowrān .[in Persian]
- Qājār, Rezā Qolī Mirzā,(1967), Safar Nāma- ye Rezā Qolī Mirzā, , researched by Aşqer Farmānfarmāyān Qājār, Tehran, University of Tehran Press.[in Persian]
- Rice, C. Colliver, (2023), Persian and their ways, Trans. by A. Azād, Tehran, Ketābdār.[in Persian]
- Ringer, Monica M., (2001), Education, Religion, and the Discourse of cultural Reform in Qajar Iran, translated by Mahdī Ḥaqīqatqāh, Tehrān: Enteshārāt-e Qoqnūs.[in Persian]
- Sheil, Mary Leonora, (1989), Glimpses of life and manners in Persia, translated by Hosseīn–Abutorābīan Tehrān: Naşr-e Nū.[in Persian]
- Shirāzi, Mirzā sālih,(1968),Guzārish-I Safar-I Mirzā Sālih Shirāzi, edited by Esmāīle Rāēn, Tehran, Rowzen.[in Persian]
- Taowkolī Tarqī, Mohammad, (2016), Vernacular Modernity and the Rethinking of History, Irān Nāmeḥ Books, Toronto.[in Persian]
- Turābī Fārsānī, Suhilā, (1999), Asnādī az Madārisi Dukhtarān az Mashrūfīyat tā Pahlawī, Tihrān, Intishārātī Sāzmāni Asnādi Millīyi Irān.[in Persian]
- Wishard, Johan G, (1984), Twenty Vol.s in Persia, Trans. by Alī Pīrnā, Novīn Publication.[in Persian]
- Wolfson, M.s., (1930), Īrānīān Der gozeşteḥ ve ḥāl, Teranslated by Mirzā Ḥusain k̄ān Ansārī, Tehran, Neşre k̄āver.[in Persian]
- Cheraghzadeh, Kimiya, Tooran Toolabi (2023), “Education Discursive Change as Reflected in Modernist Plays(1925-1941”, Journal of Iranian Islamic Period History, Volume 14, Issue 35, page 37-64.[in Persian]

Journals

- Āftāb, Vol. 1, No. 19, 1911.[in Persian]
- Ālam-e Nesvān, Vol. 2, No. 2, 1921.[in Persian]
- Ālam-e Nesvān, Vol. 4, No. 1, 1923. [in Persian]
- Ālam-e Nesvān, Vol. 4, No. 2, 1923.[in Persian]
- Ālam-e Nesvān, Vol. 7, No. 10, 1927.[in Persian]
- Anjoman-e Tabriz, Vol. 1, No. 59, 1907.[in Persian]
- Asre Jadid, Vol. 1, No. 5, 1913.[in Persian]
- Čehre Namā, Vol. 8, No. 15, 1911.[in Persian]

131 Abstract

- Čehre Namā, Vol.10, No.24, 1913.[in Persian]
- Čehre Namā, Vol.12, No.24, 1914.[in Persian]
- Čehre Namā, Vol.16, No.67, 1918.[in Persian]
- Čehre Namā, Vol.17, No. 79, 1920.[in Persian]
- Danesh, Vol.1, No. 1, 1910. [in Persian]
- Hadid, Vol.1, No. 13, 1905. [in Persian]
- Esteqhlāl-e Irān, Vol. 1, No. 193, 1911. [in Persian]
- Irān-e Now, Vol. 1, No. 79, 1909.[in Persian]
- Irān-e Now, Vol. 1, No. 80, 1909.[in Persian]
- Irān-e Now, Vol. 1, No. 88, 1909. [in Persian]
- Irān-e Now, Vol. 2, No. 82, 1911.[in Persian]
- Irān-e Now, Vol. 2, No. 110, 1911.[in Persian]
- Irān-e Now, Vol. 3, No. 88, 1911.[in Persian]
- Irān-e Now, Vol. 3, No. 109, 1911.[in Persian]
- Irānšahr, Vol. 3, No.1&2, 1925. [in Persian]
- Irānšahr, Vol. 3, No. 8, 1925.[in Persian]
- Ḥabl - al-Matīn, Vol.1, No. 105, 1907. [in Persian]
- Nesvān-e Vatankhāh Irān, Vol.1, No. 3, 1924.[in Persian]
- Kāveh, Vol.5, No. 8, 1920.[in Persian]
- Khorshid, Vol.1, No. 57, 1907. [in Persian]
- Mosavat, Vol. 1, No. 18, 1908.[in Persian]
- Nasim-e Šomāl, Vol. 4, No. 5, 1915.[in Persian]
- Naw Bahar, Vol. 4, No. 262, 1914. [in Persian]
- Neda-ye Vatan, Vol. 1, No. 70, 1907.[in Persian]
- Qarn-e bistom, Vol. 2, No. 12, 1922.[in Persian]
- Setāreh-e- Irān, Vol. 8, No. 9, 1922. [in Persian]
- Setāreh-e- Irān, Vol. 8, No. 83, 1922.[in Persian]
- Setāreh-e- Irān, Vol. 8, No. 111, 1922.[in Persian]
- Setāreh-e- Irān, Vol. 8, No. 193, 1923.[in Persian]
- Setāreh-e- Irān, Vol. 9, No. 76, 1923.[in Persian]
- Setāreh-e- Irān, Vol. 9, No. 138, 1924.[in Persian]
- Setāreh-e- Irān, Vol. 9, No. 145, 1924.[in Persian]
- Setāreh-e- Irān, Vol. 9, No. 146, 1924.[in Persian]
- Setāreh-e- Irān, Vol. 9, No. 149, 1924.[in Persian]

- Setāreh-e- Irān, Vol. 9, No. 150, 1924.[in Persian]
Setāreh-e- Irān, Vol. 9, No. 151, 1924.[in Persian]
Sobhe Sādeq, Vol. 1, No. 74, 1907.[in Persian]
Sur-e Esrafil, Vol. 1, No. 31, 1908.[in Persian]
Tajaddod, No. 39, 1919.[in Persian]
Taraqqi, Vol. 1, No. 19, 1907.[in Persian]
Šafaq-e Sorḵh, Vol. 1, No. 19, 1922.[in Persian]
Šafaq-e Sorḵh, Vol. 1, No. 21, 1922.[in Persian]
Šafaq-e Sorḵh, Vol. 3, No. 258, 1924.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 1, No. 2, 1913.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 1, No. 5, 1913.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 1, No. 9, 1913.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 1, No. 13, 1913.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 1, No. 14, 1913.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 1, No. 15, 1913.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 1, No. 16, 1913.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 1, No. 17, 1913.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 2, No. 18, 1913 .[in Persian]
Šokufeh, Vol. 2, No. 12, 1914.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 2, No. 13, 1914.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 2, No. 19, 1914.[in Persian]
Šokufeh, Vol.2, No. 21, 1914.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 3, No. 1, 1914.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 3, No. 3, 1914.[in Persian]
Šokufeh, Vol. 4, No. 11, 1916.[in Persian]
Tāmādon, Vol. 1, No. 12, 1907.[in Persian]
Tāmādon, Vol. 1, No. 15, 1907.[in Persian]
Zabān-e Zanān, Vol.4, No. 2, 1922.[in Persian]

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره مشروطه (۱۳۲۴-۱۳۴۲.ه.ق.)

بهاره صفائیان*

توران طولابی**، محسن رحمتی***، امیر آهنگران****

چکیده

مواجهه ایرانیان با گفتمان تجدد و دغدغه گذار به وضعیت مدرن در اواخر دوره قاجاریه زمینه دگرگونی در گفتمان سنتی و طرح مسئله آموزش زنان را فراهم کرد. متجددان فرهنگی آموزش زنان به سبک نوین را لازمه نیل به تغییر می دانستند. تأسیس مدارس جدید در مقابل مکتب‌خانه‌های سنتی واکنشی به این امر بود. بنابراین فعالان فرهنگی عصر مشروطه کوشیدند تا ضمن تلاش برای دستیابی زنان به حق آموزش به تأسیس مدارس دختران اقدام کنند. اما تأسیس مدارس جدید نقطه پایان این تکاپو نبود و انتقاد برخی از این متجددان فرهنگی به شالوده‌های این مدارس را برانگیخت. در پژوهش حاضر، تلاش شده است تا نگاه آسیب‌شناسانه این متجددان فرهنگی به سازوکار حاکم بر این مدارس بررسی شود. پژوهش حاضر بر دو محور استوار است؛ در گام نخست انتقادات حامیان آموزش زنان به دولت، وزارت معارف و متولیان امر آموزش مطرح می‌شود. به باور آنان در این زمینه مسائل بنیادی از جمله همراهی نکردن وزارت معارف، دولت و ناآگاهی مؤسسان و گردانندگان مدارس از ساختار و شرایط مطلوب تأسیس مدارس جدید به وضعیت نامطلوب مدارس جدید انجامیده است. در محور دوم کوشش می‌شود تا راه‌کار و پیشنهادهای آنان برای رفع این آسیب‌ها و سامان‌دهی

* دانشجوی دکتری، تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، safaiean.ba@fh.lu.ac.ir

** دانشیار تاریخ، گروه تاریخ، دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول)، toolabi.t@lu.ac.ir

*** استاد تاریخ، گروه تاریخ، دانشگاه لرستان، rahmati.mo@lu.ac.ir

**** استادیار تاریخ، گروه تاریخ، دانشگاه لرستان، ahangaran.a@lu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۵

مدارس بررسی شود. در واقع، این فعالان فرهنگی به نقد بسنده نکرده و کوشیده‌اند تا به ارائه یک الگوی مطلوب برای ساخت مدارس نوین دخترانه بپردازند. بررسی فضای کالبدی مدارس از نظر حفظ‌الصحه و بازنگری در استخدام و بکارگیری آموزگاران و کادر اداری مدارس بخشی از تلاش‌های آنها برای عبور امر آموزش از این موانع بود.

کلیدواژه‌ها: مشروطه، تجدد، زنان، مدرسه، آموزش.

۱. مقدمه

دغدغه ترقی ایران در دوره قاجاریه ذهن برخی نخبگان تجددگرا را به تأمل در جایگاه زنان ایرانی نیز واداشت. به باور برخی از این نخبگان فرهنگی ترقی جامعه ایران در گرو تعلیم و تربیت دختران دوشادوش مردان ایرانی بود. این واقعیت و شرایطی که پس از برآمدن انقلاب مشروطه فراهم شد، مسئله آموزش زنان و ضرورت اصلاح آن که زمزمه‌های آن از دوره‌های پیشین آغاز شده بود را در کانون توجه برخی متجددان فرهنگی قرار داد. آنها کوشیدند تا در قالب نوشتارهای مختلف به‌ویژه از رهگذر روزنامه‌نگاری ضرورت آموزش زنان را طرح کنند. به‌زعم طیفی از این تجددگرایان فرهنگی، دختران ایرانی برای تربیت کودکانی آگاه برای پیشرفت آینده ایران، ایفای بهتر نقش همسری و پرهیز از خرافات و خصصت‌های ناشایست، نیاز به آموزش دارند و این آموزش فقط از طریق تأسیس مدارس جدید دخترانه میسر خواهد بود؛ امری که در نهایت با تکاپوهای متجددان فرهنگی به بار نشست و در اواخر دوره قاجاریه شماری مدرسه دخترانه تأسیس شد. اما برای دغدغه‌مندان امر آموزش تأسیس مدارس خانه آخر نبود. همین زمینه‌ای برای ارائه رشته نوشتارهایی آماده کرد که محتوای آن انتقاد از وضعیت مدارس جدید دخترانه بود. به باور این کنش‌گران ایجاد این مدارس نیازمند شرایط و سازوکارهایی بود که مدارس تا آن مقطع از آن برخوردار نبودند. از این‌رو آسیب‌شناسی این مدارس به یکی از مسائل مهم مطرح‌شده در نوشتارهای این مقطع تبدیل شد.

در پژوهش حاضر کوشش شده است تا با واکاوی محتوای منابع مرتبط با موضوع در این مقطع نخست به بررسی نگاه نقادانه و آسیب‌شناسانه متجددان فرهنگی به مدارس زنان پرداخته شود. آنها عدم حمایت وزارت معارف و متولیان امر آموزش از مدارس، ناآگاهی گردانندگان مدارس از سازوکارهای جدید امر آموزش و ضعف مالی مؤسسين مدارس دخترانه را از جمله عوامل مؤثر در این زمینه ارزیابی کرده‌اند. سپس سعی شده است تا راه‌کار و الگوهای عرضه‌شده توسط متجددان فرهنگی برای مرتفع کردن این آسیب‌ها بررسی شود. بررسی فضای

کالبدی مدارس از نظر حفظ‌الصحه و بازنگری در استخدام و به‌کارگیری آموزگاران و کادر اداری مدارس از جمله پیشنهاداتی بود که طرفداران آموزش زنان ارائه دادند.

مسئله آموزش زنان در دوره مشروطه تاکنون موضوع برخی از پژوهش‌ها بوده است. به‌صورت مشخص می‌توان از دو دسته از پژوهش‌ها در این زمینه یاد کرد: نخست پژوهشگرانی که در آثار خود ضمن بررسی تحول و اصلاح نظام آموزشی در ایران اشاره‌ای به مسئله آموزش زنان داشته‌اند.^۱ در این بخش از پژوهش‌ها خوانندگان ضمن تحول نظام آموزشی کشور به برخی اطلاعات از جمله فعالیت مسیونرها و تأسیس مدارس دخترانه توسط آنان، آموزش دختران در مکتب‌خانه‌ها، اسامی مدارس جدید دخترانه و مؤسسان آن‌ها و بازتاب آموزش زنان در نمایش‌نامه‌های دوره مشروطه می‌توانند دست یابند. دسته دوم پژوهش‌هایی هستند که در آن‌ها مشخصاً به تحول نظام آموزشی زنان در این دوره پرداخته شده است.^۲ در این دسته از پژوهش‌ها، نویسندگان به موانع و چالش‌هایی که مدارس دختران در آغاز تأسیس روبرو بوده‌اند اشاره کرده‌اند و به مسائل و مشکلاتی که مدارس دختران در ادامه حیات با آن‌ها مواجهه کرده‌اند نپرداخته‌اند. سهیلا ترابی فارسانی از جمله پژوهشگرانی است که در اثر خود با انتشار برخی از اسناد به بخشی از مشکلات و چالش‌های مدارس دخترانه در دوره مشروطه و پهلوی اشاره کرده است.^۳ اما در پژوهش پیش‌رو تلاش می‌شود تا با اتخاذ یک رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تأکید بر نشریات این دوره به آسیب‌شناسی مدارس دخترانه از چشم‌انداز متجددان فرهنگی پرداخته شود. و این مسئله بررسی شود که متجددان فرهنگی چه جایگاهی برای زنان در ذهن داشتند؟ و این نکته مدنظر قرار گیرد که تأسیس مدارس نو و توسعه نظام آموزشی آرمان‌نهایی کنش‌گران فرهنگی نبود و آنان در جست‌وجوی غایتی فراتر برای زنان بودند.

برای ارائه این روایت چونان دیگر پژوهش‌های مربوط به حوزه زنان تلاش شده است تا همزمان از منابعی چون خاطرات و سفرنامه‌ها بهره گرفته شود. اما داده‌های این منابع عمدتاً مرتبط با آموزش زنان قبل از انقلاب مشروطه است. بر این اساس، روزنامه‌های زنان در این مقطع همچنان دربردارنده بیشترین اطلاعات درباره مدارس زنان‌اند.^۴ وانگهی از میان نشریات این مقطع دو روزنامه شکوفه و ستاره/ایران بیشترین داده‌ها را در ارتباط با موضوع پژوهش ارائه داده‌اند؛ بنابراین منطق ارجاع‌های مکرر در این پژوهش به این دو روزنامه ناظر بر این موضوع است.

۲. آموزش زنان در مسیر تجددگرایی

در سده نوزدهم هنگامی که عباس میرزا نایب‌السلطنه گروهی از ایرانیان را با هدف کسب علوم جدید روانه فرنگ کرد جایگاه زنان فرنگی و آموزش آنان توجه این مسافران را برانگیخت. میرزا صالح شیرزای که از نخستین دانشجویان اعزامی به اروپا در سال ۱۸۱۵م. ۱۹۴/ش بود در سفرنامه خود از «تربیت دختران» و فرستادن آنها به «مکتب‌خانه» و آموزش برخی فنون دیگر به آنها سخن می‌گوید (شیرازی، ۱۳۴۷: ۳۴۴). توجه به مسئله آموزش زنان فرنگی محدود به دانشجویان ایرانی نبود و از دید شاهزادگان فرنگ‌رفته‌ای همچون خسرو میرزا^۵ و رضاقلی میرزا^۶ پنهان نماند. توصیف شاهزاده خسرو میرزا هنگامی که از مدارس روسیه بازدید می‌کند می‌تواند گواه بر این موضوع باشد (افشار، ۱۳۴۹: ۲۴۵). بدین ترتیب طیفی از فرنگ‌رفتگان کوشیدند تا یک زن تربیت‌یافته فرنگی را به مثابه الگو به جامعه ایران معرفی کنند که اتفاقاً معیار نجابتش نه پوشش بلکه آموزش است (توکلی طرفی، ۱۳۹۵: ۱۹۸-۲۱۶). ابوالحسن خان ایلچی از جمله این افراد است که وقتی به یک مهمانی در لندن دعوت می‌شود و از حضور زنان اروپایی در کنار مردان دچار حیرت می‌شود مورد خطاب یکی از زنان با نام میس پرسول قرار می‌گیرد:

چنان می‌فهمم که از اکل نمودن مرد و زن به جمعیت، ترا حیرت داده خود انصاف ده که شیوه ما بهتر است یا شیوه شما که زنان را مستور دارید. من در جواب گفتم: طریقه شما بهتر است، از رهگذر این که زن مستوره چشم بسته و همچو مرغی که در قفس حبس شود و چون رهایی یابد قوت پرواز به طرف گلشن ندارد و زن پرگشوده به مصداق این که مرغان گلشن دیده‌اند سیر گلستان کرده‌اند (ایلچی، ۱۳۶۴: ۱۶۲-۱۶۳).

بدین ترتیب سفرنامه‌نویسان ایرانی در مواجهه با زن متجدد غربی برخلاف تلقی رایج، در روایت خود فقط به بدگویی و استهزاء زن فرنگی نپرداختند. آنها در لابه‌لای روایت خود نشان دادند یک زن متجدد فرنگی، فردی تحصیل کرده و مورد احترام مردان جامعه نیز است که در حال تلاش برای فراگیری فنون و علوم از قبیل خانه‌داری، خیاطی، موسیقی، زبان‌های خارجی و در نهایت در پی آن است «در کمالات صوری و معنوی ماهر باشد».^۷

مقارن همین سال‌ها که تعلیم و تربیت زنان فرنگی توجه سیاحان ایرانی را برانگیخته بود هیئت‌های تبشیری با تأسیس مدارس دخترانه به سبک اروپایی گامی در جهت آموزش دختران ایرانی برداشتند، به نحوی که از آنان به عنوان پیشگامان آموزش زنان به سبک نوین یاد شده است (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۵۷). این مدارس گرچه در سال‌های نخست تأسیس با مخالفت‌هایی مواجه شدند اما به مرور گسترش یافتند و برخی از دختران مسلمان بخت ورود به این مدارس

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۳۷

را پیدا کردند.^۸ سخن کلارا کولیور رایس در سال‌های بعد گواه بر این مسئله است (رایس، ۱۳۸۳: ۱۱۱). اما با این وصف یک پرسش می‌توان در اینجا پیش کشید. حال در سال‌هایی که ترقی آموزش زنان فرنگی از چشم سیاحان ایرانی مغفول نمانده بود و هیئت‌های تیشیری به تأسیس مدارس دخترانه به سبک اروپایی اقدام کرده بودند، تعلیم و تربیت دختران ایرانی در چه روزگاری به سر می‌برد؟

جامعه زنان ایران سخت گرفتار ساختارهای سنتی و گفتمان مردسالارانه بود. چنین ساختاری تعلیم و تربیت دختران را امری ناپسند و مخالف شریعت اسلام می‌دانست؛ نگرشی که حتی با وجود گسترش آموزش زنان هم‌چنان مطرح بود.^۹ مادام وولفسن روسی که در سال ۱۹۰۹م. به ایران سفر کرده است به این مسئله اشاره دارد (وولفسن، ۱۳۰۶: ۱۷۰-۱۷۱). با وجود این که تعلیم و تربیت دختران امری دشوار به نظر می‌آمد اما برخی دختران طبقه متوسط به بالا بخت ورود به مکتب‌خانه‌ها یا بهره‌مندی از معلم سرخانه را داشتند. اما آموزش آن‌ها نیز محدود بود و گاهی اجازه تداوم بیشتر آموزش را هم نداشتند (شیل، ۱۳۶۸: ۸۹).^{۱۰} شکوه‌های بازتاب‌یافته در روزنامه‌های این مقطع حکایت از وضعیت آموزش زنان حتی برای قشرهایی دارد که دست‌کم از بخت آموزش محدودی برخوردار بودند.^{۱۱} نامه یکی از زنان به روزنامه تمدن نشان از رایج بودن این نوع آموزش دارد:

اولاً پدران ما که ما دختران آن‌ها بودیم ما را از سن پنج‌سالگی به مکتب می‌گذاشتند آن هم نه همه دختران را بلکه ندرتاً. نه ساله که می‌شدیم از مکتب بیرونمان می‌آوردند و در آن سن غیر از شور بازی در سر خیالی نداشتیم کجا در فکر درس و مشق بودیم ثانیاً اگر کتاب می‌توانستیم بخوانیم یا خط می‌توانستیم بنویسیم پدران عزیزمان با کمال تغییر کتاب و قلم را از دستمان گرفته پاره کرده و شکسته به دور می‌انداختند که چه معنی دارد دختر خط داشته باشد مگر می‌خواهید منشی بشوید همین قدر که بتوانید قرآن بخوانید کافیت (تمدن، ۱۳۲۵، س ۱، ش ۱۲: ۴۳).

اما دوره ناصرالدین شاه تا انقلاب مشروطه دوره‌ای است که در سایه آشنایی بیش‌تر ایرانیان با مبانی مدنیت غرب، مسئله تعلیم و تربیت زنان مجال تازه‌ای یافت و گفت‌وگو درباره آن در کانون توجه طیفی از روشنفکران، نخبگان فرهنگی، زنان باسواد و سیاحان اروپایی حاضر در ایران قرار گرفت. آن‌ها ترقی ایران را در گرو آموزش زنان دیدند و این نگرش را در نوشته‌های خود نشان دادند.^{۱۲} جان ویشارد یکی از مسافران فرنگی است که این نگرش را بیان کرده است (ویشارد، ۱۳۶۳: ۲۵۶). البته در جامعه‌ای با ساختارهای ریشه‌دار مذهبی و عرفی راه تغییر

بس ناهموار می نمود. بدین ترتیب هواداران آموزش نو در دوره ناصرالدین شاه با این که توانستند با دیدی انتقادی مسئله آموزش زنان را مطرح کنند، با موانع معینی روبرو بودند. بدین سان در چنین بستری که در آن حتی آموزش مردان به سبک جدید با مخالفت مواجه بود،^{۱۳} زنان برای دستیابی به حق آموزش راه پر فرازونشیبی در پیش داشتند.

امید متجددان نوگرا به تغییرات پس از انقلاب مشروطه بود.^{۱۴} گفت و گویی که در روزنامه صبح صادق میان مرد هوادار مشروطه و زن ناآگاه به مشروطه و مخالف آن مبنی بر فواید مشروطه جلوه‌ای از این امر است. درج بخشی از این گفت و گو به فهم موضوع کمک می کند:

یکی از طالبان مشروطه را زوجه‌ای بود که ابداً راضی به اسم مشروطه نمی شد تا وقتی از شوهر پرسید مشروطه چیست شوهر گفت مشروطه می گوید مرد باید یک زن داشته باشد نه دو زن چه آن که مشروطه آن است که کار بر وفق قانون باشد هیچ قانون بهتر از قانون الهی نیست و او قرآن است... زن گفت غیر مشروطه چیست شوهر گفت غیر مشروطه می گوید هر کس می تواند چند زن نگه بدارد برای آن که عدالت در میان نیست و می شود که یک زن را مخارج صحیح بدهد و مراوده نماید و دیگری را قوت لایموت بدهد و مراوده کمی نماید و اگر بیچاره سخنی بگوید با چماق و شلاق بکوبد و جرئت نفس کشیدن نداشته باشد در این صورت می تواند چند زن به این طور نگه بدارد. چون شوهر این بیان کرد زوجه گفت ای من به فدای مشروطه تمام جان و مال من در این راه است (صبح صادق، ۱۳۲۵، س ۱، ش ۷۴: ۲).

در انقلاب مشروطه آموزش دغدغه محوری نبود اما این موضوع آن قدر در ذهن متولیان نگارش قانون اساسی مطرح بود که بخشی از متمم قانون اساسی به آن اختصاص یابد. اما نابسامانی‌های سیاسی و فرهنگ ریشه‌دار مخالفت با آموزش زنان مجالی فراهم نکرد تا تغییر چندانی در زمینه آموزش زنان و برآمدن مدارس نوین صورت گیرد. اما در روزگار پس از برآمدن مشروطه شرایطی فراهم شد تا هواداران حق آموزش زنان بتوانند برای بیان این امر گام‌های بیشتری بردارند. روزنامه‌نگاری زنان که در سال‌های پایانی حکومت قاجاریه پا گرفت یکی از ابزارهای بیان اهمیت این امر بود. طیفی از تحصیل‌کردگان جدید از رهگذر نوشتارهای انتقادی در روزنامه‌ها کوشیدند به ضرورت آموزش زنان و تأسیس مدارس جدید بپردازند. از دید آنان جامعه ایران فقط از طریق باسواد شدن زنان ترقی خواهد کرد؛ زیرا آنان مردان آینده را پرورش می دهند. در این انگاره آموزش زنان راهی برای تسهیل و اعتلای آموزش و تربیت مردان برشمرده است اما تا همین حد هم شکاف در سستی دیرپا و برآیند عصر تجدد بود^{۱۵} (تمدن، ۱۳۲۵، س ۱، ش ۱۵: ۳ و ۲؛ ایران نو، ۱۳۲۷، س ۱، ش ۷۹: ۳؛ چهاره‌نما، ۱۳۳۸، س ۱۷،

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۳۹

ش ۷۹: ۷۶؛ ستاره ایران، ۱۳۰۱، س ۸، ش ۸۳: ۳). به هر حال تلاش طرفداران آموزش زنان به بار نشست و تا اواخر دوره قاجاریه شماری مدرسه دخترانه تأسیس شد^{۱۶} (شکوفه، ۱۳۳۴، س ۴، ش ۱۱: ۴۳). تأسیس مدارس پایان راه نبود، حال مسئله این بود؛ چگونه باید سازوکار حاکم بر فضای کالبدی، تربیتی و آموزشی این مدارس را ارتقا داد؟

۳. محور نخست: شیر بی سر و دم و ایشکم که دید؛ رویکرد انتقادی و آسیب‌شناختی

۱.۳ نقد وزارت معارف

راه‌اندازی مدارس نوین دخترانه با وجود مسائل فراروی آن، دستاورد بزرگی برای تجددگرایان به شمار می‌آمد. با این حال، هنوز کاستی‌های زیادی متوجه تحقق این آرمان بود که از چشم منتقدان پنهان نماند. یکی از نخستین کاستی‌ها از نظر منتقدان، نبود نظارت وزارت معارف و حمایت نکردن آن از آموزش زنان است؛ آنقدر که برخی نویسندگان مقالات این مقوله را مسبب اصلی بسیاری از مشکلات آموزش زنان برشمرده‌اند (شکوفه، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۱۳: ۲ و ۳؛ همان، ۱۳۳۲، س ۲، ش ۱۲: ۲؛ همان، ۱۳۳۲، س ۲، ش ۱۳: ۱-۳؛ همان، ۱۳۳۲، س ۲، ش ۲۱: ۱؛ عالم نسوان، ۱۳۰۲، س ۴، ش ۲: ۶-۸).^{۱۷} تا سال ۱۳۳۷ ق. و تا زمان وزارت احمدخان نصیرالدوله بدر وزیر معارف، مدرسه دخترانه دولتی وجود نداشت و مدارس دخترانه خصوصی بودند (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: ۱۸). ناگفته نماند که دشواری اداره مدارس و رسیدگی به امور آن‌ها مربوط به همه مدارس اعم از دخترانه و پسرانه بود.^{۱۸} ناکارآمدی وزارت معارف در برخی نوشته‌های این مقطع بازتاب یافته است:

وزارت معارف و اوقاف، با داشتن وزیر و معاون و دو مدیر کل و دوائر مرکزی هم مثل وزارت فواید عامه کاری نداشت. مدارس همه ملی بودند نه وزارتخانه چیزی به آن‌ها می‌داد و کمکی به آن‌ها می‌کرد و نه آن‌ها اطاعتی از وزارتخانه داشتند. این وزارتخانه تا کابینه وثوق‌الدوله و وزارت میرزا احمدخان نصیرالدوله بدر به همین طورها امرار وقت می‌کرد (مستوفی، ۱۳۴۱، ج ۲: ۳۷۳ و ۳۷۴).

این یکی از نمونه ناکارآمدی‌ها و کاستی‌هایی بود که تجددگرایان را به تأمل واداشت. آنان در برخی نوشته‌های خود همراهی نکردن وزارت معارف و دولت را عامل اصلی «خرابی معارف نسوان» دانستند و باور داشتند معارف نسوان چونان «خانه بی‌صاحبی» رها شده است. برای فهم بهتر نگرش این نویسنده بخشی از این مقاله در اینجا درج می‌شود:

البته اولیاء معارف بهتر از همه می‌داند که هر کاری اساس لازم دارد و هر خانه صاحبی می‌خواهد خانه بی‌صاحب هرج و مرج خواهد بود معارف نسوان هم مثل خانه بی‌صاحب می‌ماند اساس صحیح ندارد و هیچ وقت هیچ کسی در پی ترتیب این خانه نبوده هر کس به خیال خودش مکانی و اساسی ترتیب داده اسم آن را مدرسه گذاشته (شکوفه، ۱۳۳۲، س ۲، ش ۲۱: ۳-۱).

به باور این منتقدان نبود نظارتی از سوی وزارت معارف به آشفستگی در وضعیت مدارس انجامیده است. این آشفستگی هم باعث شده است تا هر شخصی به فکر تأسیس مدرسه‌ای برای دختران باشد (شکوفه، ۱۳۳۲، س ۲، ش ۲۱: ۳-۱؛ همان، ۱۳۳۳، س ۳، ش ۳: ۲؛ عالم نسوان، ۱۳۰۲، س ۴، ش ۲: ۶-۸).^{۱۹} گویا همین وضعیت نامطلوب مدارس سبب شده است که برخی خانواده‌ها در انتخاب مدرسه برای فرزندانشان دچار مسئله شوند (شکوفه، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۱۴: ۴؛ ستاره ایران، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۴۹: ۵). گفت‌وگوی ننه‌رقیه هوادار آموزش سنتی و مادر فرخنده طرفدار آموزش جدید ناظر بر این مسئله است. زمانی که مادر فرخنده به طرفداری از مدارس نوین سخن می‌گوید با واکنش تند ننه‌رقیه روبرو می‌شود:

ننه‌رقیه: شما می‌فرمایید مدرسه خوب من چه میدونم مدرسه خوب کدام است من می‌بینم در هر کوچه ده جا تخته کوبیده‌اند می‌پرسم می‌گویند دبستان تربیت، ادب و هزار اسم دیگر که نه من شنیده‌ام و نه پدرم اگر شیشه‌پیله ندارند همان اسم خودش را بگویند مکتب‌خانه چرا اسمش را عوض کرده‌اند. هر زنی که از شوهر و برادرش قهر می‌کند یک اطاق می‌گیرد پیش خودش مدرسه می‌کند. مادر فرخنده: خیر این قسم مدرسه‌ها باید با اجازه وزارت معارف باشد و تمام مدیرات باید شریف و عالمه و عقیفه و صالحه باشند تا این قسم نباشد معارف اجازه نمی‌دهد. ننه‌رقیه: خدا پدرت را بیامرزد خیلی صداقت داری کی به این چیزها می‌رسد کی امتحان می‌کند زن قهوه‌چی که هیچ سواد ندارد یک خونه اجاره کرده دو اطاق به اجاره دادند دو اطاق هم مدرسه کردند حالا فرصت نداریم یک روز میام خونتان برات می‌گم (شکوفه، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۱۴: ۴).

این انتقادات مطرح بود و دست‌کم در برخی سطوح جامعه خوانندگانی داشت و می‌توانست نتایجی در پی داشته باشد. انتخاب سیدحسین عدالت^{۲۰} در سال ۱۳۲۹ق. از سوی وزارت معارف به‌عنوان مدیرکل مدارس نسوان برای رسیدگی به امور معارف نسوان (استقلال ایران، ۱۳۲۹، س ۱، ش ۱۹۳: ۴؛ ایران نو، ۱۳۲۹، س ۲، ش ۸۲: ۲) را نمی‌توان بی‌ارتباط با دغدغه این فعالان نوگرا دانست. عدالت برای سامان‌دهی به معارف نسوان کوشید تا از تأسیس بی‌نظم و

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۴۱

قاعده مدارس دخترانه توسط افراد مختلف جلوگیری نماید. به همین منظور اختطاریه‌ای از طرف وزارت معارف منتشر کرد که در روزنامه شکوفه و ایران نوانعکاس یافت. در این اختطاریه ضمن تأکید بر اهمیت تعلیم و تربیت دختران به مدیران مدارس دخترانه تذکر داده شد که همه مدارس باید دارای امتیازنامه از طرف وزارت معارف باشند و اگر امتیازنامه نداشته باشند باید به وزارت معارف درخواست دهند (شکوفه، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۲: ۱). وانگهی، از مدیران مدارس خواست که خود را به ریاست مدارس نسوان معرفی نموده تا هویت آنان مشخص شود. در پایان به آنها تذکر داده شد که اگر طی ده روز به این تذکر عمل نکنند ریاست کل مجبور می‌شود آن مدرسه را تعطیل کند. عدالت در این اختطاریه اهمیت این اقدام را این گونه توضیح می‌دهد:

بنابراین لازم می‌داند بدین مختصر خاطر نشان خواهران محترم نماید اشخاصی که متصدی امور تدریس و تربیت نشده‌اند مسئول نیک و بد اعمال خویشند بر ما تکلیفی نیست که تجسس حال ایشان را نمایم ولی وقتی که متصدی امر تربیت و تعلیم شدند مسئول ناموس بنات این آب و خاک‌اند (ایران نو، ۱۳۲۹، س ۲، ش ۱۱۰: ۲).

عدالت توانست گام‌هایی در جهت سامان‌دهی به مدارس دخترانه بردارد اما در نبود حمایت از سوی وزارت معارف این مدارس با مشکلات مالی و کمبود بودجه آشکاری مواجه بودند.

۲.۳ نقد آموزگاران

یکی دیگر از مسائلی که در بوته نقد متجددان فرهنگی قرار گرفت آموزگاران مدارس دختران بود. با آغاز به کار مدارس دخترانه نیاز به آموزگاران کاربلد برای تدریس هویدا شد اما چنین نیروی انسانی‌ای تربیت نشده بود و لاجرم از معلمان غیرحرفه‌ای نیز استفاده می‌شد. قاعدتاً آشنا نبودن برخی از این افراد به اصول و فنون تعلیم و تربیت، نبود مرکز تربیت افراد برای نقش معلمی، تعیین نکردن سازوکاری از طرف وزارت معارف برای انتخاب معلم و کادر آموزشی مدارس و در نهایت مشکلات مالی گردانندگان مدارس دخترانه باعث شده بود تا افرادی با سواد اندک آموزش دختران را برعهده گیرند؛ افرادی که بعضاً از نظر اخلاقی هم تضمینی برای آنها وجود نداشت (ستاره ایران، ۱۳۰۱، س ۸، ش ۸۳: ۲ و ۳؛ همان، ۱۳۰۲، س ۸، ش ۱۹۳: ۲؛ همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۷۶: ۳ و ۴؛ همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۳۸: ۳ و ۴؛ عالم نسوان، ۱۳۰۲، س ۴، ش ۲: ۶-۸)

در نبود سازوکار مشخصی برای تربیت نیروی انسانی آموزش و سپس استخدام آن‌ها، تلاش برای اعمال نفوذ در مدارس چندان دور از ذهن نبود. همین سبب شده است تا دغدغه‌مندان امر آموزش انتقاداتی برای این شیوه‌های جذب نیرو وارد کنند. در روزنامه ایران‌شهر گزارشی منتشر شده است که نشان می‌دهد برخی خانواده‌ها از طریق واسطه می‌خواستند دختران خود را به عنوان معلم در وزارت معارف استخدام کنند (ایران‌شهر، ۱۳۰۴، س ۳، ش ۸: ۴۵۰).^{۲۱} آنان برای انتقال اهمیت مدارس گاهی مدارس را پس از امکان متبرکه «مقدس‌تر»، «شریف‌تر» و «عالی‌تر» از باقی اماکن توصیف کرده‌اند و طبیعتاً به فراخور آن باید افرادی وارد این مدارس شوند که «از همه جهت متقی و پرهیزکار و هم خود را صرف نمایند به خدمت به معارف و تربیت افراد نوع و تغییر اخلاق فاسده دوشیزگان» (شکوفه، ۱۳۳۲، س ۲، ش ۱۲: ۳-۱). اما از آنجایی که گردانندگان مدارس نمی‌توانستند هزینه‌های زیادی صرف حقوق و معیشت آموزگاران و سایر کارمندان کنند گاهی ناچار بودند بدون در نظر گرفتن اصول اخلاقی و حرفه‌ای و صرفاً برای پرداخت حقوق کم برخی افراد کم‌تجربه و کم‌دانش را استخدام کنند (ستاره ایران، ۱۳۰۱، س ۸، ش ۸۳: ۲ و ۳؛ همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۳۸: ۳ و ۴؛ شکوفه، ۱۳۳۲، س ۲، ش ۲۱: ۳-۱). عادل‌الملوک خلعتبری یکی از زنان دارای تحصیلات جدید بود که به انتقاد از وزارت معارف در مقوله جذب نیروی انسانی پرداخت. او متذکر شد که شایسته نیست مدارس ایران با وجود افراد باسوادی چون بدرالملوک صبا و عدل‌الملوک زند از کسانی استفاده کند که به باور او «پوسیده‌های دوره قدیم» بودند. او ناخرسندی خود را از این موضوع با لحن گزنده و با بکارگیری واژه‌های «اجل‌الدوله‌ها» و «خدیدجه‌خانم‌ها» برای این افراد سرریز می‌کند (ستاره ایران، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۳۸: ۳ و ۴).

۳.۳ نقد نبود بهداشت و فضای کالبدی مدارس

ضعیف بودن بهداشت مدارس یکی دیگر از مسائلی بود که در کانون توجه این کنش‌گران قرار داشت؛ مسئله‌ای که فارغ از سهم آگاهی در آن، ریشه در مسائل مالی گردانندگان مدارس داشت. یکی از نوشتارهای این مقطع با لحنی کنایه‌آمیز و غضب‌آلود این مدارس را به «محبس نمره ۲ نظمیته تهران» تشبیه کرده است (ستاره ایران، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۵۰: ۴). در اواخر دوره قاجاریه مدارس دخترانه در قالب دو بخش دولتی و ملی مشغول به کار بودند (همان، ۱۳۰۲، س ۸، ش ۱۹۳: ۲). به مدارس دولتی تحت نظارت وزارت معارف حجم اندکی از بودجه کشور اختصاص یافته بود. مدارس ملی نیز که توسط برخی از افراد به صورت خصوصی اداره

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۳۳

می شدند بودجه‌ای از سوی وزارت معارف دریافت نمی کردند و هزینه آن‌ها بر عهده مؤسس آن‌ها بود (همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۷۶: ۳ و ۴). ضمن این که نباید سهم نبود آگاهی کافی در زمینه ضرورت توجه به بهداشت مدارس را نادیده گرفت، اما حمایت نکردن وزارت معارف از مدارس، کمبود بودجه و خصوصی بودن مدارس دخترانه باعث شده بود مؤسسين مدارس برای رعایت اصول بهداشتی برای مدارس در تنگنای بیشتری باشند. این مسئله دست‌کم برای قشری که آگاهی داشتند جلب توجه می کرد به طوری که برخی خانواده‌ها از ثبت نام دختران خود در این مدارس خودداری می کردند. در شماره‌ای از روزنامه ستاره/ایران آمده است که آنان حاضر به ثبت نام دختران خود در مدرسی که به «محبس نمناک» می مانند نیستند (همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۴۹: ۵). این که شمار خانواده‌های آگاه به کیفیت بهداشت مدارس چه میزان بود خود مسئله‌ای قابل بحث است اما تأکید بر این موضوع و درج مطالبی از این دست قطعاً تراوش فکری و بروز بیرونی دغدغه روزنامه‌نگاران این مقطع است.

راه‌کاری که به ذهن این متجددان فرهنگی می رسید انتقاد و طرح برخی پیشنهادها بود. آنان از وزارت معارف خواستند که از تأسیس مدارس جدید جلوگیری و به وضعیت مدارس موجود رسیدگی شود. این مسئله تا سال‌ها محل بحث چهره‌های فرهنگی‌ای همچون کاظم‌زاده ایرانشهر بود. او در سال ۱۳۰۶ ش. در یکی از آثار خود در این زمینه چنین نوشت:

ماها تصور می کنیم که هر سال تأسیس چند مدرسه جدید به شکل امروزی مایه افتخار و خدمت به معارف است در صورتی که مدارس موجوده جز فابریک‌های عروسک‌سازی چیز دیگر نیست و هر سال قوای روحی چندین هزار بچه را مفلوج و مسموم ساخته بیرون می فرستند و مانند میکروب‌های مضر و مسری به اطراف مملکت پراکنده می کنند (کاظم‌زاده ایرانشهر، ۱۳۰۶، ج ۳: ۲۹۷).

کوچک بودن فضای مدارس، کافی نبودن تجهیزاتی همچون میز، نیمکت و تخته، نامناسب بودن فاضلاب و سرویس بهداشتی و تعداد زیاد دانش‌آموزان رشته‌ای از آسیب‌های مطرح شده توسط منتقدین فرهنگی بود که به باور آنان به بیماری دانش‌آموزان انجامیده است (عالم نسوان، ۱۳۰۲، س ۴، ش ۲: ۶-۸؛ ستاره ایران، ۱۳۰۲، س ۸، ش ۱۹۳: ۲؛ همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۷۶: ۳ و ۴؛ همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۴۵: ۳ و ۴؛ همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۴۶: ۳؛ همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۴۹: ۵؛ همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۵۰: ۴؛ همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۵۱: ۴). در یکی از روزنامه‌های این دوره نویسنده تعداد دانش‌آموزان برخی از مدارس را بالغ بر ۲۰۰ نفر بیان کرده و اشاره کرده است که اتاق و حیاط این مدارس کوچک و گنجایش این حجم از دانش‌آموز را

ندارد. وی همچنین بیان کرده است که علاوه بر جمعیت بالا، این مدارس با کمبود تجهیزات روبرو هستند. در بخشی از نوشتار چنین آمده است:

در اکثر مدارس میز و نیمکت قدر لزوم یافت نشده یک عده از اطفال روی زمین نشسته و مابقی هفت هشت نفر روی یک نیمکت خود را گنجانیده به طوری که مانع از آزادی دست و بدن آن‌ها گردیده است (ستاره ایران، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۷۶: ۳ و ۴).

حال وزارت معارف در معرض نقد قرار داشت و «بی‌فکری» آن یکی از عوامل این وضعیت معرفی می‌شد. مدیر مدرسه دخترانه حسن‌آباد وقتی مورد اعتراض یکی از خانواده‌ها قرار می‌گیرد که چرا از وزارت معارف نمی‌خواهد برای رفع مشکلات مدرسه اقدامی انجام دهد این پاسخ را می‌دهد: او با یأس کامل گفت:

این ورقه شاید بیستمین صورتی باشد که می‌فرستم و نتیجه نبخشیده و همه‌روزه اوقات من باید صرف نوشتن چیزهای بیهوده شود هفته دو سه مرتبه نام فامیل و سجل احوال و مدت خدمت اعضای مدرسه و صورت کسر اثاثیه مدرسه را فرستاده و روی میزهای جنجال وزارت‌خانه مفقود بشود و از رسیدگی به کارهای لازم باز بمانم (همان، ۱۳۰۲، س ۹، ش ۱۴۵: ۳ و ۴).

انتقادهای می‌بایست به یک نقطه معینی می‌رسید. گام دوم قطعاً ارائه راهکار بود. برای برون‌رفت از وضعیت نامطلوب کالبدی و آموزشی مدارس و نیز جهت بکارگیری نیروی انسانی تربیت‌یافته در مدارس چه باید کرد؟

۴. محور دوم: مدرسه کارخانه آدم‌سازی است؛^{۲۲} رویکرد ایجابی و راه‌گشایانه

چنان‌که می‌گویند مدرسه یک کارخانه آدم‌سازی است و هیچکس تنها با یاد گرفتن چند هزار لغت و حفظ کردن پاره‌معلومات آدم نمی‌شود. آدم شدن، تربیت لازم دارد و تربیت صحیح را نیز نه تنها در آغوش مادر بلکه در روی نیمکت‌های مدرسه باید یاد گرفت در نظر من این وظیفه مدرسه اهم‌تر و بلندتر از وظیفه تعلیم و تدریس است (ایران‌شهر، ۱۳۰۴، س ۳، ش ۸: ۴۵۱).

آموزش و به تبع آن مدرسه برای حسین کاظم‌زاده به‌عنوان یکی از چهره‌های فرهنگی فعال مقطع موردنظر آنقدر اهمیت داشت که آن را کارخانه آدم‌سازی بنامد. یکی از مسائل مدنظر تجددگرایان فرهنگی این بود که در مدرسه علاوه بر تعلیم باید به تربیت دانش‌آموزان توجه

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۴۵

ویژه‌ای داشت؛ بنابراین می‌بایست تا افراد تحصیل کرده و اخلاق‌مدار این مدارس را اداره کنند (شکوفه، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۱۶: ۲ و ۳؛ همان، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۱۷: ۲ و ۳). از این رو آن‌ها کوشیدند در سطح نخست از وزارت معارف بخواهند تا به صورت گسترده برای تربیت آموزگار، مدیر و ناظم اقداماتی انجام دهند. آن‌ها پیشنهاد کردند تا وزارت معارف با تشکیل کنفرانس و انجمن، انتشار رساله و روزنامه‌های تخصصی، ترجمه کتاب‌های مفید و در نظر گرفتن مجازات برای افراد خاطی در زمینه سازوکارهای مدارس گام‌هایی بردارد (ایران‌شهر، ۱۳۰۴، س ۳، ش ۸: ۴۵۴). در سطح دوم طرفداران آموزش زنان تلاش کردند تا خود برای آگاه ساختن خانواده‌های دانش‌آموزان و افرادی که قصد دارند این نقش‌های مهم را برعهده گیرند به تشریح این نقش‌ها بپردازند. آنان بر ضرورت تربیت تأکید کردند و اذعان کردند که نباید اهمیت را صرفاً به امر آموزش داد. برای نمونه می‌توان به بخشی از یکی از مقاله‌های روزنامه شکوفه نگاهی انداخت:

مقصود از دخول مدرسه فقط دانستن و فهمیدن بعضی از علوم از قبیل فارسی، عربی، حساب، جغرافی و غیره به تنهایی نیست بلکه مقصود و منظور به علاوه تحصیلات علمی کسب صفات حسنه و اخلاق حمیده و تحصیل ملکات نفسانیه و عقلانیه است و دور نمودن صفات رذیله و اعمال قبیحه و افعال شنیعه است پس لابد باید اعضاء مدرسه از مدیر و غیره صاحب این امتیازات و این خصایص و خصلات باشند که بتوانند تربیت دیگران را نمایند و تهذیب اخلاق شاگردان کنند (شکوفه، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۱۶: ۲).

از این رو حجم زیادی از مقالات حامیان آموزش زنان تأکید بر خصوصیات اخلاقی آموزگاران و دیگر ارکان مدارس داشت.^{۳۳} آموزگاران یکی از مهم‌ترین ارکان مدارس جدید بود که در کانون توجه اندیشه‌وران قرار گرفت (همان، ۱۳۳۲، س ۲، ش ۱۹: ۲). به باور یکی از هواداران آموزش زنان، آموزگاران «مادران حقیقی یک ملت» و «مریبان واقعی نونهالان» هستند. از این رو آموزگاران می‌بایست از سطح علمی بالایی برخوردار باشند و در انتخاب آن‌ها باید اهتمام ویژه‌ای ورزید (عالم نسوان، ۱۳۰۶، س ۷، ش ۱۰: ۳۶۱-۳۶۴). آن‌ها به وزارت معارف پیشنهاد دادند تا افراد علاقه‌مند به آموزگاری بعد از گذراندن تحصیلات برای حرفه آموزگاری به صورت تخصصی آموزش ببینند (شکوفه، ۱۳۳۱، س ۲، ش ۱۸: ۴).

یکی دیگر از مسائلی که از نظر نویسندگان امری مهم تلقی می‌شد سلامت و «حفظ‌الصحه» دانش‌آموزان بود. به باور آن‌ها می‌بایست به سلامت دانش‌آموزان از دو جنبه روانی و جسمی توجه کرد؛ زیرا این دو نسبت مستقیمی با یکدیگر دارند. به عقیده آن‌ها اگر به سلامت

دانش‌آموزان توجه نشود تعلیم و تربیت نیز بی‌نتیجه خواهد بود. بنابراین کنش‌گران فرهنگی، وزارت معارف، گردانندگان مدارس و خانواده‌های دانش‌آموزان را مخاطب قرار دادند. بر این اساس آن‌ها در چند محور به بررسی این مسئله پرداختند. در محور نخست آن‌ها برای حفظ و ارتقای بهداشت و حفظ‌الصحة فضای کالبدی مدارس را مدنظر قرار دادند. حامیان آموزش زنان از وزارت معارف و مؤسسين مدارس خواستند که در قدم اول سعی کنند مدارس را در مساحت بزرگ و در یک موقعیت جغرافیایی مناسب تأسیس کنند. این نوشته یکی از نویسندگان روزنامه شکوفه ناظر بر این مسئله است: «و باید مدرسه نزدیک به بعضی از کارخانه‌ها از قبیل دباغی، کوره‌پزی و سایر کارخانه‌جات که اسباب تکثیف و تعفین هواست مثل کارخانه چراغ برق و غیره نباشد». وسیع بودن کلاس‌های درس، رسیدگی به فاضلاب و سرویس بهداشتی مدارس، وجود تجهیزات مناسب چون میز، نیمکت و تخته، فضای سبز از جمله خواسته‌هایی بودند که فعالان فرهنگی از گردانندگان مدارس می‌خواستند که در ساخت و تأسیس مدارس رعایت کنند (شکوفه، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۹؛ همان، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۱۴؛ ۲ و ۳؛ همان، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۱۵؛ ۱ و ۲).

در محور دوم سلامت آموزگاران و دیگر ارکان مدارس در کانون توجه قرار داشت. آن‌ها مبتلا نبودن این افراد به بیماری‌های مسری از جمله سیفلیس و سوزاک و بیماری‌ها را مهم تلقی کردند؛ زیرا باعث انتقال این بیماری‌ها به دانش‌آموزان می‌شد. نویسندگان همچنین مبتلا نبودن دانش‌آموزان را نیز امری مهم دانستند و رسیدگی به این مسئله را یکی از وظایف ناظم مدارس دانستند. حامیان آموزش زنان، ناظمین را مخاطب قرار داده و از آن‌ها خواستند که ماهی یک مرتبه تمام دانش‌آموزان را از نظر سلامتی بررسی نمایند. آن‌ها حتی گامی فراتر نهادند و پیشنهاد کردند که گردانندگان مدارس یک پزشک استخدام کنند تا به‌صورت ماهیانه دانش‌آموزان را از نظر سلامتی مورد معاینه قرار دهند. پیشنهاد یکی از نویسندگان این گونه مطرح شده است:

یک طبیب امین، با علم و عملی انتخاب بنماید که بیاید به مدرسه و شاگردان را ملاحظه نماید هر شاگردی که مبتلا به این امراض است از ورود به مدرسه مانع شوند و معالجه بنمایند هر شاگردی که مبتلا به امراض مسریه است از قبیل دیفتی و آبله و سرخچه بعد از خوب شدن مدتی از مدرسه معاف باشد... (شکوفه، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۱۷؛ ۲ و ۳).

طرفداران آموزش زنان بر یک نکته مهم به‌عنوان وظیفه آموزگاران تأکید می‌کردند و آن توجه به سلامت روانی دانش‌آموزان بود. آن‌ها از آموزگاران خواستند که به منظور حفظ سلامت روان و به تبع آن سلامت جسم دانش‌آموزان از آموزش دروس بیش از اندازه توانایی

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۴۷

دانش‌آموزان خودداری کنند و دروس آنان مطابق با حفظ‌الصحه ترتیب داده شود. نوشته یکی از این فعالان نشان از اهمیت این مسئله دارد:

نباید درس شاگردان زیادت‌تر از ظرفیت دماغی و صنایع آن‌ها علاوه بر قوه بدنی آن‌ها و خارج از قانون طبی نباشد که اسباب تولید بعضی از امراض و بی‌بینه شوند مثل اشخاص و شاگردانی که زیاده از اندازه درس می‌خوانند مثل معده می‌ماند که از گنجایش او زیاد غذا در او وارد بنمایند البته گاهی پر خورده‌اید و می‌دانید معده به زحمت افتاده نفس تنگی کرده خواب از میان رفته ... و به بعضی از امراض مزمنه مبتلا می‌شود (همان، ۱۳۳۱، س ۱، ش ۹: ۳).

بنابراین برای مبتلا نشدن دانش‌آموزان به بیماری‌های روانی و به تبع آن بیماری‌های جسمانی علاوه بر گرداندگان و دیگر ارکان مدارس، منتقدین بر نقش محوری خانواده‌ها تأکید داشتند. به باور نویسندگان خانواده‌ها باید پیش از ورود فرزندان خود به مدارس آن‌ها را از جهت چشم، گوش، دندان و سایر بیماری‌ها معاینه نمایند آن‌ها همچنین بر تغذیه و خواب دانش‌آموزان تأکید ویژه‌ای داشتند. از این رو با هدف آموزش و آگاهی‌بخشی به مادران به نگارش مقالاتی در زمینه تغذیه و خواب کودکان پرداختند. نویسندگان کوشیدند با انتشار برنامه غذایی و مواد غذایی که برای افزایش یادگیری دانش‌آموزان مفید است خانواده‌ها را در انتخاب تغذیه کودکان راهنمایی کنند. آن‌ها همچنین از خانواده‌های کودکان خواستند تا روزانه نه ساعت خواب را به کودکان خود اختصاص دهند تا به درس و تحصیل آنان لطمه‌ای وارد نشود. علاوه بر تغذیه و خواب عواملی چون ورزش کافی و پوشاک مناسب شرایطی بودند که روزنامه‌ها توجه والدین به آن‌ها را در سلامت کودکان مؤثر می‌دانستند (شکوفه، ۱۳۳۳، س ۳، ش ۱: ۴؛ عالم نسوان، ۱۳۰۲، س ۴، ش ۱: ۱۸؛ همان، ۱۳۰۶، س ۷، ش ۱۰: ۳۸۶-۳۸۷).

وضعیت اقتصادی خانواده‌های ایرانی در این مقطع با برنامه‌های غذایی پیشنهادی در این مقالات نسبتی نداشت. سطح آگاهی خانواده‌ها و جامعه ایران نیز در حدی نبود که بتوان از سلامت جسمی و روانی دانش‌آموزان سخن گفت. اصولاً مفهوم کودکی به معنای جدید کلمه در ایران هنوز نضج نیافته بود که بشود به تبع آن حقوقی برای کودک در مدارس و ضرورت پیگیری آن در وزارت معارف در نظر گرفت. اما در عین حال به نظر می‌رسد عمده مخاطب‌های این نوشتارها قشرهای متعلق به طبقه متوسط و روبه‌بالای جامعه بود. آنان جمعیت اندکی داشتند اما می‌توانستند در بسط نظام آموزشی دختران و مسائل مرتبط با آن نقش مهمی ایفا کنند. وانگهی، انتقادهای مطرح‌شده در این روزنامه‌ها به طرح مسئله ضرورت توجه به کودکی و تبلور این مفهوم در معنای مدرن کلمه کمک می‌کرد. به‌مرور و با انتشار چنین

نوشتارها و روزنامه‌هایی ادبیاتی تولید شد که این پرسش را پیش می‌کشید که آیا نباید در مفهوم کودکی و حقوق مربوط به آن تجدیدنظر کرد؟ زمانه در حال تغییر بود و ضرورت تأکید بر حق آموزش، ارتقای سازوکار کالبدی و نیروی انسانی مدارس مسیری برای گذار به مسائل مربوط به دانش‌آموزان ایران بود که در ذهنیت مدرن کودک به شمار می‌رفتند. ضمن اینکه روزنه‌های توجه به مسائل روانی دانش‌آموزان و فضای متناسب مدرسه با آن نیز در همین نوشتارها به چشم می‌خورد تا این نوشتارها راهی بگشایند که مدرسه مأمنی برای کودکان و نه باری بر دوش آنان باشد. سهم روزنامه‌نگاران در این مسیر چشم‌گیر بود.

۵. نتیجه‌گیری

بازنگری در آموزش زنان یکی از مسائلی بود که در سده سیزدهم/نوزدهم و در برخورد ایرانیان با اندیشه تجدد در کانون توجه برخی تجددگرایان فرهنگی قرار گرفت. به باور این افراد یکی از راه‌های ترقی جامعه ایران از مسیر آموزش زنان می‌گذشت. آنان تلاش کردند ضمن بیان پیامدهای آموزش زنان برای پیشرفت ایران آگاهی‌بخشی به جامعه ایران، مخالفان آموزش زنان و متولیان امر را در پیش گیرند. تأسیس مدارس جدید بخشی از آرمان نوگرایان این مقطع را پاسخ داد اما پایان راه نبود و به‌مرور انتقاداتی بر سازوکار حاکم بر این مدارس وارد شد. در پژوهش پیش رو با بررسی محتوای منابع مرتبط و به‌ویژه روزنامه‌های این مقطع به نگرش انتقادی تجددگرایان فرهنگی به فضای کالبدی مدارس و نیروی انسانی آن‌ها پرداخته شد. آنان کوشیده‌اند با نگاهی انتقادی به آسیب‌شناسی این مدارس بپردازند تا وضعیت مطلوب‌تری برای آموزش دختران ترسیم کنند. شاکله پژوهش حاضر با تکیه بر دو محور بنیان گذاشته شد. به نظر می‌رسد در محور نخست این منتقدین کوشیده‌اند تا نگاه آسیب‌شناسانه و انتقادی خود به این مدارس را از چشم‌انداز فضای کالبدی و نیروی انسانی ارائه کنند. نبود حمایت از سوی وزارت معارف، مشکلات مالی مؤسسين، نبود الگوی یکسانی برای اداره مدارس، ضعف سازوکار تربیت و استخدام نیروی انسانی مدارس، فقدان شرایط حفظ‌الصحه از جمله مسائلی است که در کانون توجه منتقدین مدارس دخترانه قرار گرفته است. در محور دوم حامیان آموزش زنان گامی فراتر از انتقاد نهاده و کوشیدند پیشنهاد و راه‌کارهایی برای عبور از این وضعیت ارائه دهند. تدوین قوانین استخدامی برای استخدام آموزگاران و دیگر ارکان مدارس، ضرورت تأسیس دارالمعلمات برای تربیت آموزگاران، ارائه پیشنهادات بهداشتی چون راه‌اندازی مدارس در مکان‌های مناسب، استخدام پزشک برای معاینه دانش‌آموزان و ارائه برنامه‌های غذایی و

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۴۹

راه‌کارهایی به خانواده‌های دانش‌آموزان و ضرورت توجه به سلامت روانی آنان از جمله راه‌کارهایی بود که توسط متجددان فرهنگی ارائه شد. اگرچه تا عملی شدن این راه‌کارها در خانواده‌ها و پیگیری آن توسط وزارت معارف راه‌درازی در پیش بود اما طرح آن‌ها چونان اهرمی برای آگاه‌سازی متولیان امر بود. افزون بر آن به شکل‌گیری ادبیاتی کمک می‌کرد که با تکیه بر آن راه‌گذار از مفهوم کودکی به معنای سنتی به معنای مدرن آن فراهم می‌شد. در معنای مدرن کودکی حق آموزش، حق برخورداری از مدرسه مطلوب با سازوکارهای به‌روز و استاندارد، داشتن سلامت جسم و روان برای کودکان بدیهی شمرده می‌شد؛ انگاره‌ای که در نگرش سنتی جایی برای گفت‌وگو نداشت. با تلاش این متجددان فرهنگی و مشخصاً ابزار روزنامه‌نگاری کودکی مدرن از رهگذر مسیرهای مختلف از جمله مدارس مطلوب در حال تولد بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. رینگر، مونیکا ام. (۱۳۸۱). آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران، ققنوس؛ قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷). مدارس جدید در دوره قاجاریه، بانیان و پیشروان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی؛ چراغ‌زاده، کیمیا، توران طولابی (۱۴۰۲)، بازتاب تحول گفتمان آموزش در آینه نمایش‌نامه‌نویسی تجددگرا (۱۲۸۵-۱۳۳۰ ش.)، نشریه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ۱۴ (۳۵)، ۳۷-۶۴.
۲. میرهادی، منیرالسادات، (۱۳۹۳)، تأثیر مدارس دخترانه در توسعه اجتماعی زنان در ایران (۱۲۸۵-۱۳۳۰ ش.)، تهران، کویر؛ فرهمند، نسیم، (۱۳۹۸)، آموزش و نهادهای آموزشی دختران در دوره قاجار، قم، یاس بخشایش.
۳. ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۷۸)، اسنادی از مدارس دختران از مشروطیت تا پهلوی، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
۴. از جمله روزنامه‌هایی که در این پژوهش به آن‌ها مراجعه شده است عبارتند از: استقلال ایران، آفتاب، الحديد، انجمن تبریز، ایرانشهر، ایران‌نو، تجدد، ترقی، تمدن، چهره‌نما، جمعیت نسوان وطنخواه ایران، حبل‌المتین، خورشید، دانش، زبان زنان، ستاره ایران، شفق سرخ، شکوفه، صبح صادق، صوراسرافیل، عالم نسوان، عصر جدید، قرن بیستم، کاوه، مساوات، ندای وطن، نسیم شمال، نوبهار.
۵. شاهزاده خسرو میرزا هفتمین پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه است که پس از قتل الکساندر گریبایدوف با هیئتی دیپلماتیک با هدف رساندن پیام عذرخواهی و دوستی شاه ایران به امپراتور روسیه به این کشور سفر کرد.

۶. رضاقلی میرزا نایب الایاله نوه فتحعلی شاه قاجار است که در سفرنامه خود درباره احوال خود و عموها و برادرهایش در ایران و اروپا و وقایع سالهای اول سلطنت محمدشاه را شرح داده است.
۷. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: افشار، میرزا مصطفی، (۱۳۴۹) *سفرنامه خسرومیرزا به پترزبورغ*، تهران، مستوفی، ص ۱۸۲ و ۱۸۳ و ۲۴۵ و ۳۳۰ و ۳۴۵ و ۳۷۰ و ۳۷۱؛ فرمانفرمایان، اصغر، (۱۳۴۶)، *سفرنامه رضاقلی میرزا نوه فتحعلی شاه*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ص ۵۳۰ و ۵۸۲؛ شیرازی، ابوالحسن، (۱۳۶۴)، *(حیرت نامه) سفرنامه میرزا ابوالحسن خان ایلیچی به لندن*، به کوشش حسن مرسلوند، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا، ص ۱۶۲ و ۱۶۳ و ۱۹۴ و ۱۹۵ و ۲۰۱ و ۳۱۵؛ شیرازی، میرزا صالح، (۱۳۴۷)، *سفرنامه میرزا صالح شیرازی*، به اهتمام و مقدمه اسماعیل راین، تهران، روزن، ص ۳۱۰ و ۳۱۱ و ۳۴۴ و ۳۴۵.
۸. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: رینگر، مونیکا ام، (۱۳۸۱)، *آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران، ققنوس، صص ۱۲۵-۱۵۶؛ قاسمی پویا، اقبال، (۱۳۷۷)، *مدارس جدید در دوره قاجاریه (بانیان و پیشروان)*، تهران، نشر دانشگاهی، ص ۵۱۲-۵۴۴؛ ناطق، هما، (۱۳۷۵)، *کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران*، پاریس، نشر خاوران.
۹. روایت‌های متعددی در منابع این دوره بیان شده است که اشاره به رایج بودن این نگرش دارد. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: *حبل‌المتین*، ۱۳۲۵ق، سال ۱، ش ۱۰۵، ص ۴-۶؛ در این شماره از روزنامه مقاله‌ای توسط یک نفر ناشناس چاپ شده است که به سخن شیخ فضل‌الله نوری که گفته است «مدرسه علم برای نسوان خلاف دین و مذهب است» پاسخ داده است و نویسنده آموزش زنان را خلاف دین و مذهب و رواج بی‌عفتی در جامعه نمی‌داند؛ *نسیم شمال*، ۱۳۳۳ق، سال ۴، ش ۵، ص ۲؛ در این مقاله که مکتوب یکی از دختران فارغ‌التحصیل مدارس طهران است و روند تحصیلی خود را شرح می‌دهد. او در بخشی از مقاله اشاره می‌کند که: «مادرم میل مفرطی داشت که مرا به درس خواندن وادارد پس از آن‌که من به سن هشت ساله رسیدم مادرم به پدرم اصرار نمود که مرا به مکتب گذارد پدرم برخلاف می‌گفت که دختر نباید سواد داشته باشد و باید کور و کر بماند و مخالف فرموده طلب‌العلم فریضه علی کل مؤمن و مؤمنه می‌گفت تحصیل علم برای زنان حرام است»؛ *کاوه*، ۱۳۳۸، سال ۵، ش ۸، مسلسل ۴۳، ص ۳؛ در این مقاله با عنوان روضه‌خوان‌ها و مدرسه دختران به مخالفت علمای شهر شیراز به تأسیس مدارس دخترانه اشاره می‌کند و نویسنده می‌گوید: «در دارالعلم شیراز در این اواخر یک فرنگی مآب به خیال تأسیس یک باب فقط مدرسه دختران می‌افتد ولی علمای آن شهر دارالعلم که جانشینان زاهد و فقیه و شیخ و واعظ اشعار خواجه حافظ می‌باشند این را مخالف دین شمرده و غوغا برپا می‌کنند»؛ *ایران نو*، ۱۳۲۹، سال ۳، ش ۱۰۹، ص ۳؛ «در ایران تعلیم زنان در سنوات ماضیه یک نوع فساد در دین می‌دانستند»؛ *شفق سرخ*، ۱۳۰۱، سال ۱، ش ۱۹، ص ۳-۴؛ در این مقاله نویسنده در باب جایگاه الایه زن در اسلام صحبت می‌کند و اعتراض به این مسئله دارد که بعضی‌ها هنوز دین اسلام را دستاویز قرار داده و تحصیل زنان را مخالف با اسلام می‌دانند: «با این همه مردان ما به هیچ وجه سعادت زنان خود را فراهم نمی‌سازند هیچ اقدام جدی برای تعلیم نسوان تا به حال در مملکت فراهم نیامده است و عجب اینجاست که هنوز بعضی اشخاص تعلیم زنان را مخالف با شریعت اسلام می‌شمارند»؛ *عالم نسوان*، ۱۳۰۰، سال ۲، ش ۲،

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۵۱

ص ۲۲-۲۵: هیچ چیز حقوق نسوان را پایمال نکرد مگر استبداد طایفه ذکور که ایشان را از تهیه ضروریات زندگانی معاف داشته و خویشتن را در همه چیز محق پنداشته و خواندن و نوشتن و تحصیل علوم را وسیله فسق و بی‌عفتی متقاعد شده‌اند؛ ستاره/ایران، ۱۳۰۲، سال ۹، ش ۱۴۶، ص ۳، در این شماره از روزنامه وقتی مفتش برای بازدید از مدرسه دخترانه وارد مدرسه می‌شود و صدای دانش‌آموزان دختر را که برای زنگ تفریح در حیاط مدرسه هستند را می‌شنود می‌گوید: «آرام آرام چه خبر است صدا تا توی کوچه می‌آید و مردها می‌شنوند بی‌صدا بی‌صدا زود باشید زنگ را بزنید فوراً زنگ را بزنید. با این‌که موقع زنگ زدن هنوز نرسیده بود زنگ را زده و آن بدبختان در سوراخ‌های تاریک خود که نام آن را کلاس گذاشته بودند داخل شدند؛ مساوات، ۱۳۲۶، سال ۱، ش ۱۸، ص ۵۰۶: در این مقاله جماعت نسوان به انجمن محترم اتحادیه طلاب تظلم می‌نمایند و این‌گونه می‌نویسند: «ای برادرانی که خون خود را ریخته تحصیل مشروطیت نموده‌اید؟ ای غیورانی که برای استرداد حقوق مشروعه خود از بذل مال و جان عزیز مضایقه نداشته‌اید ای اشخاصی که برای حفظ حقوق نوعیه با همتی بلند و تمام قوی حاضر شده‌اید آخر ما جماعت اناتیه مظلوم ایران مگر از نوع شما نبوده و در حقوق نوعیه با شما شریک و سهیم نیستیم؟ مگر ما بیچارگان در ردیف انسان‌های عالم به شمار نمی‌آییم و در جرگ حیوانات بی‌زبان بارکش باید محسوب باشیم؟ از شما انصاف می‌خواهیم تا کی باید ما از فرمان طلب العلم فریضه علی کل مسلم و مسلمه خارج باشیم؟ تا چند باید به حرف‌های عوامانه قدما و مفسدین عالم‌نما در تیه جهالت و نادانی ویلان و سرگردان بمانیم؟ در صورتی که تمام اعضا از معلم و مدیر و ناظم و خدومه و غیره از طایفه اناتیه و جنس خودمان باشد چه ضرری به حال شما دارد که بخل ورزیده و ما را از تمام معارف و رسوم انسانیت محروم...؛ آفتاب، ۱۳۳۰، سال ۱، ش ۱۹، ص ۴: «در دوره‌های گذشته کمال و فضیلت برای زنان چندان به نظرها ممدوح و مسنحس نمی‌آمد و مخصوصاً در بعضی ملل نوشتن و خواندن در زنان مخالف لوازم عفت و عصمت قلمداد می‌شد و در بعضی ملل احتجاب زنان به درجه بود که بایستی زن از خانه خود بیرون نیاید و چشم بر موجودات ارضی و سماوی باز نکند...».

۱۰. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: وولفسن، ا.س. (۱۳۰۹)، *ایرانیان در گذشته و حال*، ترجمه میرزا حسین خان انصاری، طهران، ص ۱۵۸: «در بعضی از خانواده‌ها مستطیع و متمدن زن‌ها غالباً سواد خواندن و نوشتن و ذوق شعر گفتن و ساز و آواز هم دارند؛ مستوفی، عبدالله (۱۳۴۳)، *شرح زندگانی من*، ج ۱، تهران، زوار، ص ۲۱۹: در این کتاب وقتی نویسنده به شرح تحصیل خود در کودکی می‌پردازد اشاره به تحصیل دختران خانواده خود دارد و به اسامی هم مکتب‌خانه‌ای‌های خود اشاره می‌کند و می‌گوید: «ولی در مکتب‌خانه هم مکتبی‌های دیگری بودند که در مدارج مختلفه تحصیلات خود بودند از این قرار: ... بعد از یکسالی خواهرم خیرالنساء خانم و محمدرضاخان سالار معظم پسر محمد حسن خان پیشخدمت هم اضافه شدند».

۱۱. جمعیت *نسوان وطنخواه/ایران*، ۱۳۰۲، سال ۱، ش ۳، ص ۱۷-۲۳: داستان دختری را بیان می‌کند که به درس خواندن علاقه دارد او را به مکتب‌خانه می‌فرستند اما پدر به او اجازه می‌دهد علوم دینی را یاد بگیرد و اجازه مشق نوشتن را ندارد... چند سالی که از درس خواندن او گذشت او را مجبور به ازدواج

می‌کنند «من با یک ذوق تمامی در آن مکتب‌خانه مشغول تحصیل شدم و به قدری عشق داشتم که مدت یک سال درس خواندن می‌توانستم تمام کتاب‌های فارسی را بخوانم حالا عقل قابل درک معانی آن‌ها نبود تا یک شب به جده خود گفتم کاش این ملاباجی می‌توانست مشق بدهد که من هم مانند اخوی هر شب مشق می‌کردم فوراً به من جواب داد دختر چه معنی دارد مشق بکند دیگر از این حرف‌ها نرنی که پدرت تو را می‌کشد من با کمال اوقات تلخی که مشق چه ربطی دارد به حال دختر و پسر نشسته در فکر بودم که پدرم وارد شد چون چهره عبوس مرا دید پرسید تو را چه می‌شود که رو را ترش کرده‌ای گفتم می‌خواهم مثل اخوی سرمشق داشته باشم و من هم مشق کنم بی‌بی جانم نمی‌گذرد در جواب من گفت البته حق دارد دختر چه معنی دارد خط داشته باشد اگر دفعه دیگه از این حرف‌ها بزنی هر چه دیدی از چشم خودت دیدی».

۱۲. بنگرید به: اتحادیه، منصوره، و سیروس سعدوندیان، (۱۳۶۷). *خاطرات تاج‌السلطنه*، تهران: تاریخ ایران ص ۷-۸: «تمام عیوب و مفاسد اخلاقیه به واسطه عدم علم و اطلاع زن‌ها در این مملکت تولید و نشر داده شده است.»؛ همچنین بنگرید به: آخوندزاده، فتحعلی، *ادبیات مشروطه*، به کوشش باقر مؤمنی، تهران: آوا، ص ۱۱۴: «منفعت علم در صورتی پدیدار است که کافه ناس مانند مردم پروس و ینگلی دنیا انات و ذکور از علم بهره‌یاب باشند.»؛ بنگرید به: میرزا آقاخان کرمانی، *رساله سه مکتوب*، ص ۲۰: «زنان ایرانی نه تنها در نظرها خفیف و بی‌وقار و حقیر یا ذلیل، ضعیف و مانند اسیرند بلکه از دانش مهجور و از فخر بینش دور و از همه چیز عالم بی‌خبرند...».

۱۳. برای آگاهی بیشتر در این زمینه بنگرید به: رینگر، مونیکا ام، (۱۳۸۱). *آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس، ص ۲۰۳ و ۲۰۴: حتی در برخی روزنامه‌ها به بی‌سوادی مردان ایرانی اشاره شده است برای آگاهی بیشتر بنگرید به: ترقی، ۱۳۲۵، سال ۱، ش ۱۹، ص ۴: زمانی که نویسنده مقاله به پیشرفت آموزش کودکان در فرانسه و تلاش زنان برای آموزش اشاره دارد بیان می‌کند که «در سال ۱۹۰۱ اول مدرسه که در فرانسه برای تعلیم خانه‌داری تأسیس گردید به همت یکی از زنان با فضل پاریس و امروزه به پنجاه مدرسه رسید و در هر مدرسه هزار و از هزار متجاوز اطفال صغیر و ذکور و انات مشغول به تحصیل‌اند و در هر مدرسه از این قبیل مدارس در فرانسه انواع علوم مختلفه مایلزم به اطفال صغیر و ذکور و انات تدریس و تعلیم می‌شود هر طفلی به اندازه استعداد و در خور حال و مقام چقدر خوب است این مدارس برای ماها یک سرمشق بشود که به عوض اطفال صغیر آن‌ها مردهای نره‌خر ایران هنوز سواد الفبا خواندن را ندارند».

۱۴. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: روزنامه *ندای وطن*، ۱۳۲۵، سال ۱، ش ۷۰، ص ۴-۲، در این روزنامه از طرف اتحادیه غیبی نسوان مقاله‌ای با عنوان مقاله مخدرات منتشر شده است که نشان می‌دهد زنان متجدد ایرانی چشم امید به مشروطه و مجلس داشتند: «خدمت جناب مستطاب مدیر محترم روزنامه مقدس ندای وطن مستدعی است این عریضه را در روزنامه مبارکه خود درج فرمایند مزید تشکر و امتنان خواهد شد و اگر رد فرمایند یا از درج آن مضایقه کنند عرض خواهم کرد که معلوم می‌شود جرائد آزاد نیست. مدت چهارده ماه است که اوضاع مشروطه برپا شده شب و روز عمر شریف خودمان را صرف خواندن

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۵۳

روزنامه‌ها که بفهمیم مجلس دارالشورای ملی چه گفت و چه کرد تمام را می‌خوانیم که همه وقت مجلس منعقد و کلا و وزرا حاضر شدند هزاران لایحه از اطراف خوانده شد و در خصوص آن‌ها مذاکرات زیاد شد جواب و نتیجه چه شد، هیچ یعنی چه می‌شود تصور کرد که مدت چهارده ماه این خلق بی‌نوا این عبارت را بخوانند و بشنوند انشاءالله پس فردا همه حاضر و قرار صحیحی در این باب داده خواهد شد. آخ به این دل‌ها وای به این قساوت‌ها آیا هنوز موقع جواب دادن آن عرایض جانسوز مردم نرسیده است آیا هنوز پس فردا تولد نشده است آیا این وکلای ما تصور نمی‌کنند که گوش سی کرور نفوس که چون گوش روزه‌دار بر الله اکبر است آیا نمی‌دانند که چشم این مردم به راه است که ببینند این حضرات با چه بد و بیضائی از بهارستان بیرون می‌آیند افسوس. شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل کجا دانند حال ما سبک‌باران ساحل‌ها؟!...»؛ در روزنامه/انجمن تبریز، ۱۳۲۵، سال ۱، ش ۵۹، ص ۳، نامه‌ای با نام یکی از زنان قزوین منتشر شده است که در آن سخن از کمک مالی برای تأسیس بانک ملی به میان آمده است این موضوع به نوعی بیانگر امید زنان به انقلاب مشروطه است

۱۵. در روزنامه‌ها این مسئله از چشم‌اندازهای متفاوتی بررسی شده است برای آگاهی بیشتر بنگرید به: دانش، ۱۳۲۸، سال ۱، ش ۱، ص ۲؛ الحدید، ۱۳۲۳، سال ۱، ش ۱۳: ص ۶-۴؛ خورشید، ۱۳۲۵، سال ۱، ش ۵۷، ص ۳؛ صوراسرافیل، ۱۳۲۶، سال ۱، ش ۳۱، ص ۷؛ قرن بیستم، ۱۳۰۱، سال ۲، ش ۱۲، ص ۳؛ عصر جدید، ۱۳۳۲، سال ۱، ش ۵، ص ۳؛ نوبهار، ۱۳۳۳، سال ۴، ش ۲۶۲، ص ۴؛ تجدد، ۱۳۳۸، ش ۳۹، مسلسل ۱۷۵، ص ۴۳.

۱۶. از سال ۱۳۲۴ ه.ق تا ۱۳۴۲ ه.ق. مدارس دخترانه متعددی تأسیس شد که به دو بخش دولتی و ملتی (خصوصی) تقسیم می‌شدند. برای آگاهی بیشتر خوانندگان سرشماری کل مدارس دخترانه ایران در تاریخ ۱۳۴۱ ه.ق که در روزنامه ایرانشهر، ۱۳۰۴، سال ۳، ش ۲، ص ۵۶-۵۸ منتشر شده است در این جا درج می‌شود: مدارس دخترانه تهران: مدارس خارجه آمریکائی و فرانسه و آرامنه ۹ عدد و تعداد شاگردان دختر آن ۶۱۲ نفر، مدارس دولتی دختران به انضمام دارالمعلمات ۹ عدد و تعداد شاگردان دختر ۱۷۱۸ نفر، مدارس ملی دختران ۳۵ عدد و تعداد شاگردان دختر ۳۰۲۸ نفر؛ در این سرشماری مدارس ابتدائی حومه تهران را بدون تفکیک مدارس دخترانه و پسرانه از هم بدین‌گونه شرح داده است: تعداد مدارس ۱۸ عدد و تعداد شاگردان دختر ۸۸ نفر. همچنین در این سرشماری بدون تفکیک مدارس دخترانه و پسرانه در سایر شهرهای ایران تعداد دانش‌آموزان دختر را در مدارس دولتی، ملی، شخصی، خارجی و مکاتب ۳۳۹۷ نفر ثبت کرده است. همچنین یغمایی، اقبال (۱۳۵۲)، «میرزا یوسف خان مشار اعظم (بیست و نهمین وزیر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه)»، نشریه آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، سال ۴۳، ش ۳، ص ۱۸۰-۱۸۴، ضمن شرح وزارت این وزیر احصائیه مدارس ایران در سال ۱۳۰۴-۱۳۰۵ ه.ش. شرح داده است. همچنین برای آگاهی بیشتر درباره احصائیه مدارس نسوان در دوره قاجاریه بنگرید به: شکوفه، ۱۳۳۴، سال ۴، ش ۱۱، ص ۴۳؛ ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۷۸)، اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ص ۴۷-۹۲؛ چهرنما، ۱۳۳۲، سال ۱۰، ش ۲۴، ص ۱۶؛ ایران نو، ۱۳۲۹، سال ۳، ش ۸۸، ص ۲. بر اساس احصائیه‌های این منابع و اخبار مربوط به

مخالفت با تأسیس مدارس دخترانه در شهرستان‌ها می‌توان بیان کرد که تا آخر دولت قاجاریه برخی فعالان فرهنگی به تأسیس مدارس دخترانه در برخی شهرها از جمله تبریز، اصفهان، شیراز، کرمانشاه، رشت، مازندران، همدان اقدام کرده‌اند اما تعداد آن‌ها زیاد نبوده است. آنان برای تأسیس این مدارس هم با دشواری‌هایی مواجه بودند که با مشکلات مدارس دخترانه تهران در مواردی چون مخالفت مردم و حمایت نکردن وزارت معارف در تأمین بودجه مشترک بود. این مشکلات به گونه‌ای بود که گاهی به تعطیلی آن‌ها می‌انجامید. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: چهره نما، ۱۳۳۸، سال ۱۷، ش ۷۹، ص ۶-۱۲؛ چهره‌نما، ۱۳۲۹، سال ۸، ش ۱۵، ص ۱۱؛ چهره نما، سال ۱۲، ش ۲۴، ۱۳۳۳، ص ۹؛ ایران نو، ۱۳۲۷، سال ۱، ش ۸۸، ص ۳؛ ایران نو، ۱۳۲۷، سال ۱، ش ۸۰، ص ۲؛ ستاره ایران، ۱۳۰۱، سال ۸، ش ۱۱۱، ص ۱؛ ستاره ایران، ۱۳۰۱، سال ۸، ش ۹، ص ۳؛ شفق سرخ، ۱۳۰۱، سال ۱، ش ۲۱، ص ۳؛ شفق سرخ، ۱۳۰۳، سال ۳، ش ۲۵۸، ص ۴

۱۷. بنگرید به شکوفه، ۱۳۳۱، سال ۱، ش ۱۳، ص ۲-۳: «حالی که زن‌های ایرانی و دوشیزگان وطن بدون تشویق و همراهی احدی خودشان بالطبع در پی تحصیلات علوم و صنایع برآمده‌اند و رجال مملکت هم فهمیده‌اند که تا زنان مملکت ترقی در علوم و معارف و صنایع نکنند محال است که مردان ترقی بنمایند اولیاء امور و رجال معارف پرور علم دوست یک اهمیتی به این مطلب بدهند و اسباب تحصیلات آن‌ها را از روی قانون صحیح فراهم نموده سعی و کوشش در تحصیلات ایشان بنمایند مخصوصاً اداره جلیله علوم و معارف که فوق‌العاده باید در مقام اصلاح معایب مدارس دوشیزگان برآیند».

۱۸. از سال ۱۹۰۶م. تا ۱۹۲۴م. تقریباً سی وزیر معارف بر سر کار آمدند که به دلایل مختلفی چون ناامنی، هرج و مرج، مشکلات مالی و اقتصادی، هرج و مرج اداری و در نهایت بی‌ثبات بودن و عمر کوتاه کابینه‌ها برخی از وزرای معارف نتوانستند اقدامات جدی در حوزه معارف انجام دهند. برای آگاهی بیشتر در این زمینه بنگرید به: مجله آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، در این مجله در شماره‌های مختلف مقالاتی در زمینه معرفی وزرای معارف ایران و اقدامات آنان توسط اقبال یغمایی منتشر شده است.

۱۹. بنگرید به: عالم نسوان، ۱۳۰۲، سال ۴، ش ۲، صص ۶-۸: «عیب کار در اینجاست که از بیست سال قبل تا به حال مردم تا توانستند هی مدارس ناقص تأسیس کردند بدین معنی که هر کسی جزئی سواد داشت و الفباء را از یکدیگر تمیز می‌داد فوراً امتیازی از وزارت معارف می‌گرفت و مدرسه باز می‌کرد...».

۲۰. جناب آقای میرزا سیدحسین‌خان سعادت مدیر روزنامه عدالت تبریز بوده است.

۲۱. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: ایرانشهر، ۱۳۰۴، سال ۳، ش ۸، ص ۴۵۰: «در یکی از جراید طهران مقاله‌ای به امضای خانم مطلق جمالی به نظر رسید که در آنجا با بیانی تأسف آمیز حالت روحی مدارس دختران طهران را شرح داده و ضمناً نوشته بودند که زنی نزد ایشان آمده خواهش می‌نمود که زحمت کشیده در وزارت معارف به نام دختر او امتحان معلمی بدهند تا در سایه ایشان به نانی برسد و ضمناً می‌گفته است: خانم در زیر چادر و نقاب کسی نخواهد فهمید که امتحان‌دهنده کیست».

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۵۵

۲۲. این عنوان از یکی از مقالات روزنامه شکوفه، ۱۳۳۱، سال ۱، ش ۵، ص ۱ اقتباس شده است. البته چنانچه در بالا آمده ایرانشهر هم عبارتی مشابه را در نوشتار خود آورده است.

۲۳. برای مطالعه بیشتر در مورد خصوصیات اخلاقی ارکان مدرسه رجوع شود به: شکوفه، ۱۳۳۱، سال ۱، ش ۱۶، ص ۲؛ شکوفه، ۱۳۳۱، سال ۱، ش ۱۷، ص ۲ و ۳؛ شکوفه، ۱۳۳۱، سال ۲، ش ۱۸، ص ۴؛ شکوفه، ۱۳۳۱، سال ۲، ش ۱۹، ص ۲. *زبان زنان*، ۱۳۰۱، سال ۴، ش ۲، صص ۸-۹.

کتابنامه

اتحادیه، منصوره، و سیروس سعدوندیان، (۱۳۶۷)، *خاطرات تاج السلطنه*، تهران، تاریخ ایران. آخوندزاده، فتحعلی، (۱۳۵۱)، *ادبیات مشروطه (مقالات)*، به کوشش باقر مؤمنی، تهران، آوا. افشار، میرزامصطفی، (۱۳۴۹)، *سفرنامه خسرومیرزا به پترزبورغ*، تهران، کتابخانه مستوفی. ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۷۸)، *اسنادی از مدارس دختران از مشروطیت تا پهلوی*، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.

توکلی طرقي، محمد، (۱۳۹۵)، *تجدد بومی و بازانديشي تاريخ*، تورنتو، کتاب ایران‌نامه. رایس، کلارا کولیور، (۱۳۸۳)، *زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان*، ترجمه اسدالله آزاد، تهران، نشر کتابدار. رینگر، مونیکا. ام، (۱۳۸۱)، *آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران، ققنوس.

شیرازی (ایلچی)، ابوالحسن، (۱۳۶۴)، *حیرت‌نامه (سفرنامه میرزا ابوالحسن خان ایلچی به لندن)*، به کوشش حسن مرسل‌وند، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

شیرازی، میرزا صالح، (۱۳۴۷)، *سفرنامه میرزا صالح شیرازی*، به اهتمام و مقدمه اسماعیل رانین، تهران، روزن. فرهمند، نسیم، (۱۳۹۸)، *آموزش و نهادهای آموزشی دختران در دوره قاجار*، قم، یاس بخشایش. قاسمی پویا، اقبال، (۱۳۷۷)، *مدارس جدید در دوره قاجاریه بانیان و پیشروان*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی. قاجار، رضاقلی میرزا، (۱۳۴۶)، *سفرنامه رضاقلی میرزا نوه فتحعلی شاه*، به کوشش اصغر فرمانفرمائیان قاجار، تهران، نشر دانشگاه تهران.

کاظم‌زاده ایرانشهر، حسین، (۱۳۰۶)، *راه نو در تعلیم و تربیت*، ج ۳، برلین، ایرانشهر. لیدی شیل، مری، (۱۳۶۸)، *خاطرات لیدی شیل*، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران، نشر نو. مستوفی، عبدالله، (۱۳۴۱)، *شرح زندگانی من*، ج ۱ و ۲، تهران، زوار. میرهادی، منیرالسادات، (۱۳۹۳)، *تأثیر مدارس دخترانه در توسعه اجتماعی زنان در ایران (۱۳۲۰-۱۲۸۵ ش)*، تهران، کویر.

ناطق، هما، (۱۳۷۵)، *کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران*، پاریس، نشر خاوران.

۱۵۶ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

وولفسن، مادام اس.، (۱۳۰۹)، *ایرانیان در گذشته و حال*، ترجمه میرزا حسین خان انصاری، تهران، نشر خاور.

ویشارد، جان، (۱۳۶۳)، *بیست سال در ایران*، ترجمه علی پیرنیا، تهران، مؤسسه انتشارات نوین.

مقاله‌ها

چراغزاده، کیمیا، توران طولابی، «بازتاب تحول گفتمان آموزش در آینه نمایش‌نامه نویسی تجددگرا ۱۲۸۵-۱۳۲۰ش»، *نشریه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، س ۱۴، ش ۳۵، ۱۴۰۲.

روزنامه‌ها

استقلال ایران، س ۱، ش ۱۹۳، ۱۳۲۹ه.ق.

آفتاب، س ۱، ش ۱۹، ۱۳۳۰ه.ق.

انجمن تبریز، س ۱، ش ۵۹، ۱۳۲۵ه.ق.

ایرانشهر، س ۳، ش ۱ و ۲، ۱۳۰۴ه.ش.

ایرانشهر، س ۳، ش ۸، ۱۳۰۴ه.ش.

ایران نو، س ۱، ش ۷۹، ۱۳۲۷ه.ق.

ایران نو، س ۱، ش ۸۰، ۱۳۲۷ه.ق.

ایران نو، س ۱، ش ۸۸، ۱۳۲۷ه.ق.

ایران نو، س ۲، ش ۸۲، ۱۳۲۹ه.ق.

ایران نو، س ۲، ش ۱۱۰، ۱۳۲۹ه.ق.

ایران نو، س ۳، ش ۸۸، ۱۳۲۹ه.ق.

ایران نو، س ۳، ش ۱۰۹، ۱۳۲۹ه.ق.

الحدید، س ۱، ش ۱۳، ۱۳۲۳ه.ق.

تجدد، ش ۳۹، مسلسل ۱۷۵، ۱۳۳۸ه.ق.

ترقی، س ۱، ش ۱۹، ۱۳۲۵ه.ق.

تعلیم و تربیت، س ۴۳، ش ۳، ۱۳۵۲ه.ش.

تمدن، س ۱، ش ۱۲، ۱۳۲۵ه.ق.

تمدن، س ۱، ش ۱۵، ۱۳۲۵ه.ق.

جمعیت نسوان وطن‌خواه ایران، س ۱، ش ۳، ۱۳۰۲ه.ش.

چهره نما، س ۸، ش ۱۵، ۱۳۲۹ه.ق.

چهره نما، س ۱۰، ش ۲۴، ۱۳۳۲ه.ق.

- چهره نما، س ۱۲، ش ۲۴، ۱۳۳۳.ق.
- چهره نما، س ۱۶، ش ۶۷، ۱۳۳۷.ق.
- چهره نما، س ۱۷، ش ۷۹، ۱۳۳۸.ق.
- حبل‌المتین، س ۱، ش ۱۰۵، ۱۳۲۵.ق.
- خورشید، س ۱، ش ۵۷، ۱۳۲۵.ق.
- دانش، س ۱، ش ۱، ۱۳۲۸.ق.
- زیان زنان، س ۴، ش ۲، ۱۳۰۱.ش.
- ستاره ایران، س ۸، ش ۹، ۱۳۰۱.ش.
- ستاره ایران، س ۸، ش ۸۳، ۱۳۰۱.ش.
- ستاره ایران، س ۸، ش ۱۱۱، ۱۳۰۱.ش.
- ستاره ایران، س ۸، ش ۱۹۳، ۱۳۰۲.ش.
- ستاره ایران، س ۹، ش ۷۶، ۱۳۰۲.ش.
- ستاره ایران، س ۹، ش ۱۳۸، ۱۳۰۲.ش.
- ستاره ایران، س ۹، ش ۱۴۵، ۱۳۰۲.ش.
- ستاره ایران، س ۹، ش ۱۴۶، ۱۳۰۲.ش.
- ستاره ایران، س ۹، ش ۱۴۹، ۱۳۰۲.ش.
- ستاره ایران، س ۹، ش ۱۵۰، ۱۳۰۲.ش.
- ستاره ایران، س ۹، ش ۱۵۱، ۱۳۰۲.ش.
- شفق سرخ، س ۱، ش ۱۹، ۱۳۰۱.ش.
- شفق سرخ، س ۱، ش ۲۱، ۱۳۰۱.ش.
- شفق سرخ، س ۳، ش ۲۵۸، ۱۳۰۳.ش.
- شکوفه، س ۱، ش ۲، ۱۳۳۱.ق.
- شکوفه، س ۱، ش ۵، ۱۳۳۱.ق.
- شکوفه، س ۱، ش ۹، ۱۳۳۱.ق.
- شکوفه، س ۱، ش ۱۳، ۱۳۳۱.ق.
- شکوفه، س ۱، ش ۱۴، ۱۳۳۱.ق.
- شکوفه، س ۱، ش ۱۵، ۱۳۳۱.ق.
- شکوفه، س ۱، ش ۱۶، ۱۳۳۱.ق.

۱۵۸ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- شکوفه، س ۱، ش ۱۷، ۱۳۳۱ ه.ق.
شکوفه، س ۲، ش ۱۸، ۱۳۳۱ ه.ق.
شکوفه، س ۲، ش ۱۲، ۱۳۳۲ ه.ق.
شکوفه، س ۲، ش ۱۳، ۱۳۳۲ ه.ق.
شکوفه، س ۲، ش ۱۹، ۱۳۳۲ ه.ق.
شکوفه، س ۲، ش ۲۱، ۱۳۳۲ ه.ق.
شکوفه، س ۳، ش ۱، ۱۳۳۳ ه.ق.
شکوفه، س ۳، ش ۳، ۱۳۳۳ ه.ق.
شکوفه، س ۴، ش ۱۱، ۱۳۳۴ ه.ق.
صبح صادق، س ۱، ش ۷۴، ۱۳۲۵ ه.ق.
صور اسرافیل، س ۱، ش ۳۱، ۱۳۲۶ ه.ق.
عالم نسوان، س ۲، ش ۲، ۱۳۰۰ ه.ش.
عالم نسوان، س ۴، ش ۱، ۱۳۰۲ ه.ش.
عالم نسوان، س ۴، ش ۲، ۱۳۰۲ ه.ش.
عالم نسوان، س ۷، ش ۱۰، ۱۳۰۶ ه.ش.
عصر جدید، س ۱، ش ۵، ۱۳۳۲ ه.ق.
قرن بیستم، س ۲، ش ۱۲، ۱۳۰۱ ه.ش.
کاوه، س ۵، ش ۸، مسلسل ۴۳، ۱۳۳۸ ه.ق.
مساوات، س ۱، ش ۱۸، ۱۳۲۶ ه.ق.
ندای وطن، س ۱، ش ۷۰، ۱۳۲۵ ه.ق.
نسیم شمال، س ۴، ش ۵، ۱۳۳۳ ه.ق.
نوبهار، س ۴، ش ۲۶۲، ۱۳۳۳ ه.ق.